

Büchlerné Krämer Mária

Életrajz

Krämer Mária egyedül él egy csendes, jó környéken lévő pesti lakásban. Férje meghalt, férje családjával, gyerekeivel, unokáival tartja a kapcsolatot. Az egyik unoka révén kerültünk kapcsolatba vele, aki egy zsidó ifjúsági szervezetben tevékenykedik. Krämer Mária még mindig dolgozik heti három napon a Magyar Televízióban, igen aktív életet él. A lakásában rengeteg könyv, festmény (a legtöbbet valamilyen rokon, barát festette) található. Az interjú alatt nagyon segítőkész volt, rengeteg fényképet mutatott, és sok családi anekdotát mesélt el. A családjáról, életéről megjelent könyv – Krämer Mária--Krämer Zsuzsa: Az álmok élnek (CET Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2001) – is sokat segített az interjú elkészítésében. Az interjú Krämer Zsuzsa több versét is tartalmazza.

Dr. Büchlerné Krämer Anna Mária vagyok. Ketten voltunk testvérek, Zsuzsa nővérem hat évvel volt idősebb, mint én, 1925-ben született. Én Budapesten születtem, 1931. április 10-én. Nem éltem máshol, csak Budapesten. A családom viszont több országból jött össze. A család vallásos volt, az Oroszországból érkezett dédapám főként volt a Rumbach utcai zsinagógában.

Anyai nagyanyám, Bachmann Róza Jakob Bachmann orosz kántornak volt a lánya. A nagyanyám tizenhárom éves volt, amikor Magyarországra került. A dédapám itt kapott szerződést. Utána még kapott volna ajánlatokat több országba, de úgy megszerette Pestet, hogy itt maradt [Bachmann Jakab (Kisinyov, 1946 – Budapest, 1905) a Magyar Zsidó Lexikon szerint „Oroszország és Románia legkeresettebb kántorai közé tartozott. Apósának utódja lett a konstantinápolyi főkántori állásban. Odesszából került a budapesti Rombach-utcai templomba. ... A zsidó egyházi zene fejlesztése körül jelentékeny érdemeket szerzett.” – A szerk.]. A nagyanyám a dédapám első házasságából született Oroszországban. Érdekes, hogy az Oroszországban meghalt valódi dédanyám ki volt, arról fogalmam sincs. Mielőtt a dédapám Pestre jött, meghalt. Fogalmam sincs, hogy ki volt, hogy hívták, milyen volt. Mindenki csak dédapám második feleségéről, Büchler Rózáról beszélt.

Dédapám itt, Pesten ismerkedett meg a későbbi második feleségével, Büchler Rózával. Azon kívül, hogy főként volt, koncerteket adott. Volt egy állandó zongorakísérője. Az egyik ilyen koncert alkalmával, amikor elment a koncert színhelyére, közölték vele, hogy nagy baj van, mert az állandó zongorakísérő megbetegedett, és nem tudott eljönni, de a Zeneakadémiáról szereztek egy zongoristát, aki nagyon tehetséges, mindent tudni fog, nem is kell próbálni. Úgyis kezdődik rögtön a koncert. De a dédapám szörnyen meg volt ijedve, felment a színpadra, rögtön odanézett a zongorához, hogy ki az a zongorista, aki őt kísélni fogja. És egy kislány volt. Mire olyan ideges lett, hogy megbotlott a saját lábában, és teljes hosszában végigvágódott a színpadon. Ez a kislány volt

Büchler Róza, aki három hónap múlva a felesége lett.

Mindenki nagyon szerette. Úgy hívták a családban, hogy Csecsemama. Csontvelőrákban halt meg 1929-ben, én nem is ismerhettem. Remekül zongorázott, finomakat főzött, mindenki odáig volt érte, és mindenki Csecsemamának hívta. Jellemző, hogy mindenki mennyire szerette, a szüleim elváltak, amikor én másfél éves voltam, apám senkit sem szeretett a családból, de amikor azt mondta, hogy Csecsemama, akkor könnyes lett a szeme. Annyira szerette ő is.

Csecsemama zeneakadémista volt, zongora szakon végzett, aztán nagyon gyorsan férjhez ment a dédapámhoz, és szült három gyereket: Sándort, Ödönt és Szilárdot. Egyik tehetségesebb volt, mint a másik. Sándor, Bihar Sándor néven operaénekes lett, az első világháborúban sajnos meghalt, a harcmezőn lelőtték [Bihar Sándor (1885 körül – 1915) – operaénekes. A budapesti Népopera megnyitásakor, 1911-ben tagjai sorába szerződtette. Basszusszerepeket énekelt. – A szerk.]. A másik fia, Szilárd hárfaművésznek készült, tanult a Zeneakadémián, de az első világháború alatt megfagyott a keze, úgyhogy nem tudott többet hárfázni. Tisztviselő lett a zsidó hitközségnél, de haláláig énekelt az Ádám Jenő kórusban itt, Magyarországon [Ádám Jenő (1896–1982) – zeneszerző, karmester, pedagógus, 1929–1959 között a zeneművészeti főiskola tanára, énekkarának vezetője. – A szerk.].

Olyan rendes volt Ádám Jenő, hogy amikor a sárga csillagot fel kellett tenni, akkor Szilárd nagybátyám azt mondta, ő a sor végére áll, ne lehessen látni az előadáson, hogy egy sárga csillagos zsidó is van a csapatban. Azt mondta Ádám Jenő, hogy nem, az első sorba álljon, ne maga szégyellje, azok szégyelljék, akik ezt magára kényszerítették. Szilárd nagybátyámat is elvitték a háborúba, és óróra tudtuk, hogy Theresienstadtba került, megőrült, a tábor felszabadulása előtt egy nappal nekiment a falnak, és szétloccsantotta az agyát.

„Ádám Jenő 1982-ig élt, de a háború után már nem találkozhatott a nagybátyámmal, hiszen ő meghalt. Sok évvel később, 1996-ban véletlenül meghallottam, hogy az Ádám Jenő Alapítvány emlékestet szervez születésének századik évfordulójára. Szívesen látnak olyan írásokat, amelyek vele kapcsolatosak. Leírtam Szilárd bácsi történetét. Meghívót kaptam az ünnepi megemlékezésre. A meghívón rövid idézet volt Ádám Jenőtől: »Minden embernek ott kell dolgoznia, ahol nincs helyettese. Én a zenei népművelést választottam. Muzsikálni, énekelni, tanítani az embereket, szeretni, érteni a szépet a zenében is. Ez volt a célom.«” [Idézet Az álmok élnek c. könyvből. – A szerk.].

A harmadik testvér Ödön, Edwin Bachmann néven Amerikában igen neves hegedűművész lett. Toscanini koncertmestere volt, az Einstein-kvartettben is játszott, óriási karriert futott be. Edwin a Barcsay Gimnáziumba járt [A mai Madách Imre Gimnázium elődjét, a Barcsay Gimnáziumot, a főváros első állami gimnáziumát 1881-ben alapították, 1887-ben lett főgimnázium. – A szerk.], és tizenhét éves volt 1908-ban, amikor be kellett volna vonulnia katonának. Akkor úgy döntött, hogy nem vonul be katonának, hanem elmegy Amerikába. Az édesanyjának éltek kint rokonai. Gondolta, hogy azok majd fognak neki segíteni. De nem volt rá szüksége. Kiment, és pillanatok alatt felfedezték a képességeit.

Megismerkedett Arturo Toscaninivel [Arturo Toscanini (1867–1957) – olasz karmester, Torino és Genova után a milánói Scala, majd a New York-i Metropolitan Opera és a New York-i Filharmonikusok karmestere volt. – A szerk.]. Edwin Bachmann lett az NBC [National Broadcasting

Company] zenekarának – amelynek Toscanini volt a vezető karmestere – a prímhegedűse. Mikor megindult a zenekar, a nagybátyám már akkor kint volt Amerikában. Toscanini felkérte őt, hogy ketten ítéljék meg, melyik jelentkező zenész az, aki majd a zenekarban szerepelhet. Nagyon jóban voltak, Toscanini nagyon szerette a nagybátyámat. Előfordult az is, hogy egyszer valami szigetet kapott az amerikai államtól Toscanini, és ott csinált nagy vendégséget. A nagybátyám segített főzni. Egyszer viccesen azt mondta neki Toscanini, hogy „Tudod, Edwin, ha téged kidobnak a zenekarból, én felveszlek szakácsnak”.

Nagybátyám az Einstein-kvartettben is játszott. Remek történetei voltak Einsteinról, nagyon jó barátok voltak. Például hetenként jöttek össze, ha jól emlékszem, Einstein lakásában. Mikor festették a lakást, és az egész család szállodába költözött, Einstein nem volt hajlandó beköltözni velük. Kiment a cselédszobába, és ott lakott. Eljött az a nap, mikor összejött a kvartett, mindenki hozta a kottaállványt és hangszert, és kiderült, hogy nem férnek el. Olyan kicsi a cselédszoba, hogy nem férnek el a kottaállványokkal. Azt mondta Einstein, pillanat, uraim, ez az én mesterségem. Leült, kiszámította, hogy melyik állványt hogy kell állítani milliméternyi pontossággal, és elérték.

Edwin egyébként több mindennel is foglalkozott. Gyűjtött régi könyveket és nyomtatványokat, amiből egy szép, nagy gyűjteménye volt, amit el is ajándékozott a Dallasi Egyetemnek. Nem tudom, az még létezik-e, de míg ő élt, volt egy Bachmann-könyvtár, ahol ezeket tárolták [Az Edwin Bachmann Gyűjtemény (Edwin Bachmann Collection) több mint 600 18. és 19. századi nyomtatott, ill. kéziratos zenei anyagot, első vagy korai kiadású könyvet, levelet stb. tartalmaz (Händel, C. P. E. Bach, Albrechtsberger, Gluck, Mozart, Haydn, Beethoven, Schubert, Weber, Mendelssohn, Chopin, Schumann, Liszt, Wagner, Verdi, Franck, Brahms, Dvořák, Debussy stb.). A gyűjtemény nem Dallasban van, hanem az austini University of Texas egyik, zenei gyűjteményekre szakosodott könyvtárában. – A szerk.]. Bedolgozta magát a képzakmába. Képzakértő lett, ami azt jelentette, hogy előkelő galériáknak és gyűjtőknek dolgozott, és ha kerestek valaki számára híres festményt, akkor ő tudta, hogy azt hol lehet megtalálni. Megvette, elvitte, ez egy külön szakmává alakult nála.

Azonkívül Toscanini kedvéért megtanult olaszul tökéletesen, és rendszeresen tudósított egy olasz zenei lapot az amerikai zenei életről. Sokáig nem nősült meg, aztán hatvan-egynéhány éves korában elvett egy nőt, aki Németországból került Amerikába, és akit én nagyon nem szerettem. Összesen egyszer találkoztam a feleségével, Párizsban. Pestre nem jött, mert az neki nem volt elég előkelő. Bécsbe se ment, mert az sem volt elég előkelő, úgyhogy egyszer Párizsban találkoztam vele. Nem sikerült megszeretnem.

Aztán Edwint elütötte egy autó kilencvenhat éves korában. Még Pesten, a Zeneakadémián tanult, és megkapta a Hubay-díjat is. Abból lett ez a gyűrű, amit a dédanyámnak vett, és amit most én hordok. Egyébként ő élete végéig, évente egyszer-kétszer hazajött látogatóba. Nagyon jóban voltunk, miattam jött haza aztán már, más rokona nem élt. Mindig meglátogatta az anyja sírját.

Távoli rokonunk volt Frank Frigyes, a híres festőművész, Somogyi László karmester, Zilzer Gyula, szintén festőművész [Frank Frigyes (1890–1976) – festőművész, első budapesti gyűjteményes kiállítását 1913-ban rendezték meg a Nemzeti Szalonban. Számos önálló kiállítása volt Európa rangos galériáiban és Magyarországon egyaránt. Somogyi László (1907–1988) – karmester. Elsősorban Bartók és Kodály műveinek interpretátora volt. 1939–1943 között az OMIKE (Goldmark) zenekar alapítója és vezetője volt. 1945–56 között Magyarországon élt és dolgozott mint tanár és karmester. 1956 után Nyugat-Európában, majd az Egyesült Államokban, majd az 1970-es években

Genfben dolgozott. Zilzer Gyula (1898–1969) – grafikus. 1932-től élt az Egyesült Államokban. Litográfia-sorozatait, fametszeteit és illusztrációit tartja számon a művészettörténet. – A szerk.]. Ő először Párizsban élt, aztán Amerikában, ott csinált egy rajzsorozatot, amelyet az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság nem vett tőle jó néven, és akkor azt mondták neki, hogy tűnjön el egy kicsit Amerikából. Visszament Párizsba. Somogyi László karmester volt. A háború után három Kossuth-díjat kapott [A Magyar Életrajzi Lexikon szerint 1951-ben kapott Kossuth-díjat, és 1953-ban érdemes művész lett. – A szerk.]. Született egy fia Laub Jucival való házasságából, és kimentek Svájcba. Laub Juci neves fotós volt. Többet nem nagyon tudok róluk, csak annyit, hogy az ő gyerekük a Somogyi Andris, aki Amerikában él. Úgyhogy ők tartoznak a rokonságunkba Büchler Róza mostoha dédanyám ágáról.

Nagyanyám, Bachmann Róza 1870-ben született. Soha nem tanult meg magyarul rendesen. Mi együtt éltünk – anyám nem volt igazán alkalmas háztartás vezetésére –, úgyhogy együtt éltünk a szüleivel nagyon sokáig, és a nagyanyám vezette mindig a háztartást, természetesen megfelelő alkalmazottakkal. Nagyanyám spórolós volt, maga ment el mindennap vásárolni a piacra, pedig volt háztartási alkalmazott, sőt nagyon sokáig volt szobalány is meg varrónő is, tehát nem kellett volna neki mindenképp elmenni. De ő ment el, mert a legjobb áron akarta a legjobb élelmiszert megvásárolni. Nem emlékszem arra, hogy valami jó szabónál csináltatott volna ruhát, nagyon egyszerűen öltözködött. Folyóiratokat járatott, mert olvasni nagyon szeretett. Színházi folyóiratot, napi újságot. Rádiót hallgatott meg sok zenét. Akkor még a rádió elég különleges dolog volt. Nem volt három a lakásban, hanem egy volt az ő szobájában. Ha mi akartunk Zsuzsával, a nővéremmel rádiót hallgatni, akkor meg kellett kérni őt, hogy hadd hallgassunk mi is egy kis zenét.

Meglehetősen kislány voltam, mikor nagyanyám rákos lett, és meghalt 1943-ban. Arra emlékszem, hogy amikor meghalt – a Zsidókórházban volt –, anyám bent volt nála éppen. Akkor már kijárási tilalom volt, és úgy tudott hazajönni anyám, hogy egy mentőautóval hazahozták. Mert az közlekedett. [Kijárási tilalom ekkor még nem volt, ellenben a honvédelmi miniszter egy 1943. évi rendelete (169000/1943 H. M. eln. 35. sz. rendelet) alapján légvédelmi készültség, illetve légvédelmi és légoltalmi gyakorlatok idején a közterületeken néhány kivételtől (pl. orvosok, szülésznők) eltekintve minden szabad mozgást meg kellett szüntetni. – A szerk.]

A nagyapám, Neuser Lipót 1868-ban született körülbelül. Apatinból érkezett, Jugoszláviából. Kint maradt két testvére, két asszony, Záli néni és Máli néni. Őket elvitték koncentrációs táborba hetvenhárom éves korukban, és természetesen nem jöttek vissza. A nagyapám nagyszerű ember volt. Valamikor a Múzeum körút sarkán az Astoria Szállónál egy nagy ruházati áruház volt, a Neumann M. Áruház, annak volt az igazgatója. Ők csinálták a nagyon divatos, úgynevezett boy-ruhákat gyerekeknek. És azon túl rengetegfajta konfekcióruhát árultak, de finomakat. A cég tulajdonosai elmentek Magyarországról, és ő mint saját cégét vezette az áruházat. Aztán átutalta a pénzt a tulajdonosoknak. Több alkalmazott volt az üzletben, akik nagyon szerették a nagyapámat. Volt egy nagyon szép cigarettatárca, amibe bele volt vésve, hogy „Hőn szeretett igazgatóknak” és az összes név rajta. Nyilvánvalóan tényleg szerették. Egyébként borzasztó aranyos is volt mindenkivel. Nálunk a családban előírás volt, hogy udvariasnak, kedvesnek kell lenni, nagyképűsködés nincs. Azt, hogy mikor halt meg, pontosan tudom, mert a második elemista vizsgámon elájult 1939-ben, és három nap múlva halott volt. Azért ájult el és halt meg, mert aznap közölték vele, hogy miután az áruház zsidóké és ő is zsidó, az áruházat elveszik a tulajdonosoktól, ő pedig menjen, mert a titkára lesz a vezérigazgató. Ő soha életében nem dolgozott másutt, csak

itt ebben az áruházban. Ez borzasztóan megviselte, és az én év végi vizsgámon elájult [Nyilván az ún. második zsidótörvényről van szó. Lásd: zsidótörvények Magyarországon].

Anyám Neuser Margit. Itt született Pesten, 1899-ben, jómódú úri családban. Vallásos gyerekkora volt, aztán a Zeneakadémiára járt, Dohnányi Ernő tanítványa lett [Dohnányi Ernő (1877–1960) – zongoraművész, karmester és zeneszerző, 1905-től a berlini Zeneművészeti Főiskola zongoratanára volt, 1916-tól a budapesti Zeneakadémia zongoratanára, 1919–20-ban igazgatója, 1920-tól a budapesti Filmharmóniai Társaság elnökkarnagya. 1928-tól 1943-ig a zeneszerzés és zongoraosztályok professzora volt a Zeneművészeti Főiskolán, 1934-től pedig az intézet fő-zeneigazgatója is. 1945-től Nyugaton, 1949-től az Egyesült Államokban élt. – A szerk.]. Zongoraművészi és tanári oklevelet szerzett. Még lány korában járt külföldre fellépni. Nem sokszor. Aztán férjhez ment, gyerekei születtek, és akkor abbahagyta. Amikor én gyerek voltam, akkor tanított, leginkább ingyen, szegény fiatalokat. Aztán elvált apámtól, utána újra férjhez ment. Hadel Jenő János volt a férje. Ki kellett keresztelkednie, mert katonai építésznek tanult. Ott nem lehetett zsidónak lenni. De hát ez csak egy muszáj dolog volt, mert ő alapjában zsidónak érezte magát. A világ legrendesebb embere volt. Úgy viselkedett, mintha ő lett volna az apám.

Két testvére volt nevelőapámnak, két lánytestvére, akikkel jóban volt. Az egyiket Schwarznénak, a másikat Weisznénak hívták. Az egyikkel jóban is voltam, nagyon szépen varrt, és nekem nagyon sok szép ruhát varrt. A Körúton lakott a férjével, aki órás volt. Olyan lakásuk volt az Erzsébet körút egyik házában, hogy a földszinten volt a lakás, egy nagy hallszerűségben volt a bejárat, és az volt az üzlet. Ott volt a pult. És beljebb volt a lakás. Nagyon szerettem őket, a Margit nénit és a férjét is. Közel is volt hozzáuk a lakásuk, mivel a Kertész utcában laktunk a sarkon, ez meg nem messze volt az Erzsébet körúton. A nevelőapámat is megölték munkaszolgálatban, és őrölk sem tudtunk soha többet.

Anyukámnak volt egy nagyszerű testvére, Neuser Róbert, aki eredetileg hajómérnöknek készült. Azt mesélték, hogy minden évben volt egy nap, amikor az egyetemeken verték a zsidókat [Ilyesmi elsősorban valóban a Műegyetemen fordult elő, továbbá a tudományegyetemen, ott is elsősorban az orvosi karon. Lásd még: antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején. – A szerk.]. Róbert nagybátyámat ugyan nem verték meg, de amikor látta, hogy ez történik, azt mondta, hogy soha többet ide be nem teszi a lábát. Egyáltalán, magyar egyetemre nem jár. Akkor kitalálták, hogy menjen ki Londonba, és ott tanulja meg a szabászatot, az igazi angol konfekciósabászatot. Három évig kint volt Londonban. Olyan húsz év körüli lehetett akkor. És tökéletesen megtanult angolul. Annyira jól tudott angolul, mikor még azt sem tudtuk, hogy mi az a magnetofon, akkor készítettek vele magnófelvételeket egy angol tanfolyam számára, ahol azt tanították, ahogy ő beszélt, és amit mondott. Olyan szép fiú volt, hogy amikor itt volt a walesi herceg [1935-ben járt Magyarországon. – A szerk.], éppen voltak itt Londonból barátai, akiket elvitt a Moulin Rouge-ba este, és természetesen angolul beszéltek. A pincér ránézett, és azt mondta, hogy ez a walesi herceg, és úgy kezelte őket.

Volt egy kis szabásműhelye itthon, remekül ment. Felesége fél zsidó volt, az édesanyja keresztény volt, és ő a háború alatt az anyja egyik rokonánál bujkált. Gyerekük nem született. Hetente találkoztunk velük. Vagy mi mentünk el hozzájuk – a Pozsonyi úton laktak –, vagy ők jöttek hozzáuk. Jó rokoni kapcsolat volt. Róbert munkaszolgálatos volt, és ami fantasztikus, most voltam a pesti auschwitz kiállításán, és ott számítógépen le lehet adni neveket, hogy kiket keres az ember.

Mi történt velük? Ott rögtön megnézik, nincs-e róluk valami. Kiderült, hogy a Róbert nagybátyámról van irat bent, 1945. március 20-án halt meg Kőszegen [Pozsonytól Kőszegig húzódott az ún. Niederdonau erődvonala – Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ágfalva, Nagycenk, Donnerskirchen, Siegendorf /Cinfalva/ –, ahol harmincötezer munkaszolgálatost kényszerítettek sáncásásra 1944 végétől 1945. március végéig. Az öthónapos robot során minden harmadik munkaszolgálatos elpusztult részben a körülmények miatt, részben azért, mert a Vörös Hadsereg közeledtével a nyilasok és az SS-ek legyilkolták őket. – A szerk.].

Apai nagyapám Julius Krämer volt, Bécsben élt sokáig, fotóműterme volt ott, aztán Magyarországra került. Még a férjemmel, több mint tíz évvel ezelőtt, kint voltam Bécsben, bementem egy üzletbe valamit vásárolni. Akkor az üzlettulajdonos azt mondja nekem, ugye én nem vagyok osztrák. Mondtam, hogy nem. Hogy-hogy ilyen jó kiejtésem van? Úgy, hogy a családom osztrák, és a nagyapám éppen itt volt fotós nem messze a környéken. Igen, hogy hívták? Julius Krämer. Jaj, hát ő arról hallott. Ez volt. Aztán volt a nagyapámnak egy unokaöccse Bécsben, aki valamelyik újságnak a keresztretjévtényrovatát szerkesztette, de én soha nem találkoztam vele.

Apai nagyapámék vallásosak voltak, a nagyobb ünnepeket megtartották, rendszeresen jártak templomba is. A templomba nagyünnepeken apám mindig elvitt. Nagyapám osztrák volt. Alig beszélt magyarul. Apám már Magyarországon nőtt fel, itt született Debrecenben, itt járt iskolába. De németül úgy beszélt, hogy az összes német nyelvjárást kívülről tudta, szóval tökéletesen.

Nagymamám Benedek Gizella, róla nagyon keveset tudok. Háziasszony volt, a háztartást vezette. Ő volt az egyetlen magyar nevű felmenőm, aki Magyarországon született és élt. Én nem voltam az apai nagyszüleimmel jóban. Nem volt kapcsolat közöttünk. Időnként találkoztunk, apám elvitt hozzájuk, a Váci utcában laktak Budapesten. Pesten abból éltek, hogy gyógyszereket csomagoltak. Valamelyik gyógyszergyárnak, akkor még volt ilyen, hogy kiadták a gyógyszereket csomagolni, és ők azt csinálták együtt. Nem nagyon szerettem őket. Az én anyai nagyapám egy tünemény volt, akit imádtam, akihez hozzá bújtam. Puszilgatott, játszottunk, nevettünk, beszélgettünk. Ezt az apai nagyapámmal sosem tudtam elérni. Nem hiszem, hogy életemben egy pusztit kaptam volna tőle, legalábbis nem emlékszem.

Apám Krämer Dezső. Én másfél éves voltam, amikor a szüleim elváltak, és olyan nagy emlékeim nincsenek róla. 1892-ben született, és 1971-ben halt meg. Debrecenben született. Gimnáziumi érettségije volt. Apám furcsa ember volt. Nagyon értelmes, nagyon jól nevelték fel, rengeteg mindent tanult. Lelkes eszperantista volt. Zongorázott, jól énekelt. Érettségi után először egy osztrák bankban dolgozott, Pesten. Aztán onnan eljött, hogy miért, azt nem tudom. És akkor két színházban lett gazdasági igazgató, a Belvárosi és a Thália Színházban [A Belvárosi Színház ezen a néven már 1918–1949 között működött (1951-től Katona József Színház néven a Nemzeti Színház kamaraszínháza lett). A Thália Színház azonban ezen a néven 1963 óta működik. – A szerk.]. Onnan is eljött. Aztán szép lassan elkezdett lefelé lépkedni.

Összeismerkedett a következő feleségével, aki hímező volt, egy keresztény nő, az ő szellemi színvonalától elég messze esett. Akit aztán el is vett feleségül. Akkor csináltak egy keresztelőruhakészítő műhelyt, majd könyvelő lett a háború után. 1971-ben meghalt. Ő nem volt vallásos. Kitért az antiszemitizmus éveitől, és szerzett magának hamis iratokat a háború alatt.

Volt egy testvére apámnak, Krämer Bella, aki a férjével együtt zsidók volt, de a férje 1919-ben bujtatott embereket, akiket az akkori kommunista mozgalom elítélt volna, meg magyar zászlókat dugott el. Emiatt volt egy papírja, hogy nem vonatkozott rá semmiféle zsidó rendelet. Egyébként ennek egy másolatával, hamisítványával élt az apám is.

A szüleim úgy ismerkedtek meg, hogy anyám korcsolyázni járt a Műjégpályára, és ott találkozott össze apámmal. De volt, aki bemutassa őket egymásnak, mert az apám húga osztálytársnője volt középiskolában anyámnak. Az esküvőjükről semmit nem tudok. A szüleimnek kezdetekkor a Sas utcában volt lakásuk, arra még nagyon kicsit én is emlékszem.

Én egy normális zsidó polgári családban születtem. Nagyon sok értelmiségi volt a családban, és nagyon jó módúan éltünk, mindig volt nevelőnőm. Egyiket, másikat nagyon szerettük a Zsuzsával, de volt, akit nem szerettünk. De hát azért ők irányították az életünket. Sok nevelőnőnk volt: osztrákok, németek, de az első nevelőnőmet, a Tantikát annyira szerettem, hogy soha nem engedtem el a kezét. Amikor kiment a vécére, akkor odaálltam a vécéajtó elé, és mondtam, hogy: Tantilici, Tantilici-lici, és amíg ki nem jött, addig mondtam. Annyira szeretett engem, idős volt már, azt mondta, hogy ő addig akar élni, amíg engem először elvisz iskolába. Addig biztos akar élni. Két héttel előbb meghalt, mielőtt engem iskolába vitt volna. Bélcsavarodást kapott. Zsuzsa is annyira szerette. Minket akkor még otthonról nem engedtek el, ezért amikor meghallottuk, hogy melyik kórházban fekszik, ellógtunk otthonról. Zsuzsa tudta, hogy az a kórház hol van, én akkor még kislány voltam. Elmentünk, és kerestük őt. Az egyik nővér azt mondta: nem lehet bemenni hozzá, mert meghalt. Így tudtuk meg, hogy meghalt.

Volt egy német nevelőnő, aki még csak a Zsuzsáé volt, úgy hívták, hogy Winthagen Irén, hozzáment egy amerikai mérnökhöz. Kimentek Amerikába, három gyerekük született, két fiú és egy lány. Miután kint, Amerikában meghalt a férje, ő nem tudott ott mit csinálni, gondolta, eljön Magyarországra német nevelőnőnek. Nem volt már akkor kedve Németországban maradni. Elhozta a három gyerekét is, akik nem tudom, hol éltek, de valahol itt, Pesten. Azt tudom, hogy a lánya színiakadémiára járt. Az utolsó vizsgája után volt egy bál a színiakadémián, ahol megivott egy pohár hideg pezsgőt, tüdőgyulladást kapott, és meghalt. A két fia, miután remekül beszéltek angolul, németül és magyarul, előkelő éttermekben voltak pincérek. Jött a háború, elhangzott, hogy a németek Németországban vonuljanak be katonának. Irén néni egyik fia azt mondta, ő német, elmegy Berlinbe, és belép a Wehrmachtba. Irén néni majdnem belepusztult, mert ő utálta ezt az egész német rendszert. A másik fiának eszébe sem jutott volna, hogy elmenjen. De az a fia elment, és megitta a levét. Első nap, mikor Berlinbe ért, úgy gondolta, hogy ő most még nem jelentkezik a katonaságnál, hanem egy napig szétnéz a városban. Felszállt egy villamosra, ami tömve volt, és ő az ajtóban lógott. Arra jött egy katonai teherautó, lesodorta a villamosról, ami mind a két lábát levágta. Hazahozták, így már nem kellett a németeknek. Hazahozták Pestre, és szegény Irén néni egy ruháskosárban tartotta a fiát. Úgy etette, ott lakott nála a lakásban, vele élt.

Általában úgy neveltek minket a nővéremmel, hogy mindent gondoljunk át, olvassunk el. Egy vallásos családban éltem. Az ünnepeket megtartottuk, időnként templomba jártunk, ez kábé tízéves koromig tartott, aztán változott a világ. Gyerekkoromban először németül tudtam, aztán magyarul. A német volt az egyetlen nyelv, amit a családban mindenki ismert.

Anyai nagyanyám orosz volt, oroszul senki nem tudott. A nagyapám Apatinból jött, tökéletesen beszélt németül. Anyám is úgy nőtt fel, hogy neki is volt német nevelőnője. Mindenki németül

beszélt, úgyhogy négyéves koromig alig beszéltem magyarul. Akkor elkezdtek magyarul tanítani. Otthon anyám elkezdett velem magyarul beszélni, és szép lassan belejöttem. Addig is hallottam a magyar szót, és értettem, miről van szó, de nem beszéltem hibátlanul. Mire iskolába kerültem, tökéletesen beszéltem magyarul.

Ha apámmal voltam együtt, ugye az ő apja Bécsből jött, ő magyarul nagyon keveset beszélt. Náluk is németül kellett beszélni. Gyerekkoromban egyszer egy héten találkoztam apámmal. A válópernél akkoriban megszabták, hogy hányszor kell. Egyszer egy héten kellett találkozni. Mikor anyám meghalt, akkor gyakrabban találkoztunk, de soha nem gondolt arra, hogy nekem valamiből meg is kell élni, és hogy pénzt adjon nekem.

Anyám elvált az apámtól, mikor én másfél éves voltam. Összeköltöztünk az anyai nagyszüleimmal. És végig, amíg éltek a nagyszüleim, együtt laktunk, akkor is, amikor anyám újból férjhez ment. Imádtam a nagyapámat, tüneményes ember volt, olyat nem tudtam kimondani, amit ő ne teljesített volna. A Neumann M. Áruháznak volt az igazgatója, és annak volt több kirakata. Az egyik kirakatában gyerek öltöztetőbabák, nem babák, figurák álltak, mert gyerekruhákat is árultak. Egyszer azt mondtam, hogy én egy ilyen babát szeretnék. Másnapra ott volt a baba a szobámban gyönyörűen felöltöztetve. Igaz, hogy nem sokáig, egy hétig, utána visszavitte. De mikor elmentem az üzlet előtt, és megláttam a kirakatban, integettem neki.

Hihetetlenül aranyos volt, minden érdekelte, ami velünk kapcsolatos, és nagyon, nagyon szerettük. A nagyanyám az egy szigorúbb természet volt. Nagyon megkívánta az abszolút tisztességet, az abszolút komolyságot, a tanulási vágyat és minden ilyet. Ő tizenhárom éves volt, amikor elkerült Oroszországból, és akkor már fiúgimnáziumba járt Oroszországban. Teljesen egy színvonalon állt a fiúkkal. Ami akkor még elképzelhetetlen dolog volt.

A nagyszüleim nem engedték, hogy bárkivel éreztessük, hogy lejjebb lévő osztályból jött, mint mi. Egyébként anyám is, ő is utálta, ha valaki lenézi a másikat. Nekünk a viceházmesternek is előre kellett köszönni. Egyszer nagyon kis gyerek voltam, kimentem a konyhába. Anyám kint beszélgetett a háztartási alkalmazottal, és én nem köszöntem. Akkora pofont kaptam, hogy a fal adta a másikat. Szóval, erre borzasztóan vigyáztak, hogy mindenkivel tisztességesen, mindenkivel egyenrangúan foglalkozzunk. Anyám se meg senki nem bánta, ha én szegény gyerekekkel barátkoztam az osztályban. Amit sok szülő nem engedett. Nálunk ilyen teljes demokrácia volt otthon.

Ebben az időszakban nem nagyon mentünk el nyaralni, anyám ment el egyszer-kétszer – amikor a két férj között volt – a nagyapámmal Jugoszláviába, a tengerpartra, Opátiába [Opatija, más néven: Abbázia – kedvelt fürdőhely volt. – A szerk.]. Zsuzsával mi elkerültünk a Gellért-hegyre, ott voltak nyári intézetek, ott laktunk két hétig, amíg anyámék elmentek. Nagy társaság volt, tornáztunk, rengeteget voltunk a levegőn, jól éreztük magunkat, de úgy nem barátkoztunk olyan nagyon senkivel. Zsuzsával ketten voltunk, nekünk jó volt. Később persze nem volt rá pénzünk, nem volt rá lehetőségünk. Akkor már nem nagyon jártak nyaralni a zsidók.

Anyám aztán újból férjhez ment egy építész-mérnökhöz, aki egy nagyszerű ember volt. Anyámnak nagy társasága volt, ilyen jó módú pesti zsidók voltak, és az ő társaságukban ismerkedett meg Hadel Jenő Jánossal, a nevelőapámmal. És aztán ő elkezdett hozzánk följárni délutánonként, beszélgetésre, szép volt, okos volt, helyes volt. Csak a munkaszolgálatban sajnos meghalt.

Nevelőapám mindenben segített. Mikor iskolába jártam, kihallgatott, hogy tudom-e a leckét. Este elmentünk sétálni, el kellett mondani, hogy egész nap mit csináltam, mi történt. Tanultam angolul, de az elég gyengén ment akkor. Tanultam táncolni. Jártam tornázni. Rengeteget jártunk koncertre. Nyolcéves koromtól kezdve operabérletem volt. Akkor a bérlet úgy szólt, hogy minden héten egyszer. Minden csütörtökön Zsuzsával az Operában voltunk. A nevelőapám, Jani bácsi minden csütörtökön értünk jött. De spórolás volt. Nem kaptam drága bérletet, a harmadik emeleten ültem, a helyem pont egy oszlop mögött volt. Ha nagyon akartam látni a színpadot, akkor fel kellett állni. De nekem ez így is megfelelt.

Ekkoriban a zsidó ünnepeket mindig megtartottuk. Nem volt kóser konyha nálunk. De az ünnepekre mindig előszedték a másik edényt, az ünnepi étel nem ugyanabban az edényben készült [Itt az interjúalany Pészah ünnepéről beszél. – A szerk.]. Az egész család – nagyszüleim, anyám, nevelőapám, mi ketten, Zsuzsával és nagyanyám féltestvére, Szilárd bácsi – az asztal körül ült. Szilárd bácsi héberül elmondta az imákat. Én minden ünnepet szerettem. De olyan nagyon nem foglalkoztatott, az az igazság.

A szombatot nem nagyon tudtuk tartani [lásd: szombati munkavégzés tilalma], mert ugye akkor volt iskola, voltak órák, írunk is kellett. De olyan szempontból tartottuk, hogy ünnepi volt otthon a hangulat. Jobb volt a kaja. Nagy vacsorák voltak ünnepekkor, és szépen, elegánsan felöltöztünk. A nagyanyám, nagyapám és Szilárd bácsi mondták az imákat. Ez elég gyorsan véget ért. Nyolc éves voltam, mikor a nagyapám meghalt, és utána már nem volt a családnak kedve olyan nagyon jókedvű ünnepségeket tartani. Ő nagyon hiányzott. Ami elő volt írva, azt végigcsináltuk. Templomba minden héten jártunk abban az időben, a Dohány utcai zsinagógába.

Elemi iskolába először a Cukor utcába jártam, amíg a Rákóczi úton laktunk, az egy ilyen mintaiskola volt a belvárosban. A Rákóczi úton laktunk, amikor anyám elvált apámtól, addig, amíg újból férjhez nem ment. Emlékszem, nem ehettem a felnőtt asztalnál, hanem a gyerekasztalnál kellett ebédelni meg vacsorázni. Nem lehetett otthagyni semmit. Mert az oroszok azt nem tűrik. Ha én otthagytam valamit, hogy én most ezt nem eszem meg, akkor odaadták vacsorára. Minden ebéd után a fejemre tettek egy könyvet, és a két könyököm közé egy botot, és úgy kellett az ebédlőben körbe sétálni, hogy a könyv ne essen le a fejemről, és a bot se essen le. Mikor onnan elköltöztünk, az Érsek utcai iskolába jártam, mert az közel volt a Kertész utcai lakáshoz.

A Kertész utca és a Király utca sarkán lévő házban egy nagyon szép lakást vettünk ki. Anyám olyan lakást akart, ami közel van a Zeneakadémiához, hogy ne okozzon gondot, hogy gyakran jár koncertre. Ez szemben volt a Zeneakadémiával, egy négyszobás lakás, nagy szobákkal, két erkéllyel. Amíg a nagyszüleink éltek, az első szoba a Zsuzsáé meg az enyém volt. A másik a nagyszüleimnek a hálósobája volt. Utána volt az ebédlő, és utána volt anyámnak és a nevelőapámnak a szobája. Mikor a nagyszülők meghaltak, akkor az első szoba maradt a Zsuzsáé, és a másik szoba lett az enyém. Úgyhogy külön szobánk volt. Ott, a Kertész utcában egyébként nagyon sok helyes ember volt, leginkább zsidók éltek a házban. Jómódú zsidók, mert nem voltak olcsó lakások. Azonkívül orvosok, egy fogtechnikus, aki a Zsuzsának a vőlegénye lett, Fercsi, aki borzasztó rendes ember volt. Sokan, sokáig éltünk egy házban. Rossz időket is megéltük együtt. Mindenki rendesen viselkedett.

Nekünk nem voltak más barátaink tulajdonképpen, csak zsidó barátaink. Anyámnak volt zenész társasága, ott voltak nem zsidók is. Esténként összejöttek, leginkább nálunk. Akkor én minden este

úgy aludtam el, hogy közben szólt a zongora, szólt a zene, kis kamaraestéket tartottak. Mindenfélét játszott anyukám: Bachot, Mozartot, Beethovent. Csak a könnyűzenét nem szerette. Egyszer mi a Zsuzsával vettünk egy kottát, akkoriban volt egy híres német könnyűzenei zeneszerző, már nem tudom, hogy hívták, mert azóta sem lehet a nevét hallani. Annak volt egy bonyolultabb zenei darabja. Megvettük a spórolt pénzünkből a kottáját, és odaadtuk anyámnak, hogy játssza le. Olyan rettenetesen rosszul játszotta, hogy fogtuk a kottát, és elvettük az orra elől.

Én nagyon szerettem a könnyűzenét, akkor volt egy operett például, amiben volt egy zeneszám, és hogyha anyámat el akartam rémisztetni, akkor azt mondtam – na most én jövök. Kiálltam a szoba közepére és elkezdtem énekelni: „Mennyi nő van, de nekem már csak ő van.” Ez volt az egyik kedvenc slágerem, még ma is emlékszem a dallamára. És akkor kész, anyám elájult, hogy én miket vagyok képes meghallgatni és megtanulni. Az operetteket rádióban hallgattuk. Operettre nem kaptunk pénzt, hogy jegyet vegyünk, arról szó nem lehetett. Csak komolyzenei koncertekre meg operára.

Anyám Zeneakadémiára járt, Dohnányi Ernő tanítványa volt. Volt egy pár koncertje, de igazi karriert nem csinálhatott, mert a nagyapám azt mondta, hogy mégsem illik, hogy egy vezérigazgató lánya egyedül járkaljon a világban koncerteket tartani. Ez akkor elképzelhetetlen volt egyszerűen. Úgyhogy mi megszülettünk a Zsuzsával, lemondott erről, és maradt a kamarazenélés. Meg Zsuzsát kísérte zongorán. Sokszor volt programja este. Anyám sokat járt társaságba, sokat ment el esténként otthonról. Mi otthon maradtunk a nevelőnővel, nem tudtunk róla, hogy ő mit csinált, merre járt. Meg nem is nagyon érdekelt minket.

Mi akkoriban iskolába jártunk. Zsuzsának rengeteg magánórája volt. A legjobb énektanárnál, Székelyhidy Ferencnél tanult énekelni, opera-énekesnő szeretett volna lenni [Székelyhidy Ferenc (1885–1955) – operaénekes és pedagógus; oratórium- és dalénekes. 1909–1945 között az Operaház magánénekes, később énekmestere, 1923-tól örökös tagja volt. 1933–44-ben a Zeneakadémia tanára volt. – A szerk.]. Gyönyörűen rajzolt, Edvi Illés Aladárnál, a kitűnő festőművésznél tanult rajzolni [Edvi Illés Aladár (1870–1958) – festőművész, hosszú éveken át tanított a Képzőművészeti Főiskolán. – A szerk.]. Nagyon szép verseket írt, amik csodálatosképpen meg is maradtak. Minden irodalmi esten ott volt. Rengeteg fiú udvarolt neki. Ezek a lovagok osztálytársak voltak, mindenki ismerte a másikat. Mi a Zeneakadémiával szemben laktunk. Az erkély pont a Zeneakadémiára nézett, és akkor egyszer délután ötre megbeszélt öt vagy hat fiúval randevút a Zeneakadémia kapujában. Mi hason feküdtünk az erkélyen, úgy lestünk ki, hogy hányan jöttek el. Mind eljöttek, és jól kinevették magukat, aztán elmentek. Ilyen volt.

Köztünk elég nagy volt a korkülönbség, hat év. Nagyon sok közös emlékün, közös társaságunk nem volt. Ha Zsuzsának a baráti köre ott volt nálunk, persze én is ott voltam akkor. De egy társaságba nem jártunk, mert nekem más korosztályom volt, mint neki. De jól megvoltunk. Amikor beteg voltam, akkor el nem mozdult mellőlem. Mindent csinált, adott, lerohant, ha valamit enni akartam, szóval mindenben segített. De akkor már neki nagyon zajlott az élete. Én pedig jártam a skót iskolába, ahol szintén voltak különóráink, barátnők, nagyon jó társaság [A Skót egyház 1838-ban indította meg az ún. zsidó missziót, és 1841-ben Pesten is létesített állomást: Mária Dorottya főhercegnő kérésére három misszionárius érkezett – John Duncan, Robert Smith és William Owen Allen. Céljuk az evangélium hirdetése volt a zsidók között, kapcsolatteremtés a protestáns egyházakkal, valamint a szegények gondozása. (Első lépésként angol egyházközséget alapítottak a

fővárosban élő honfitársaik számára, akik a dunai hídépítésben vettek részt.) A szabadságharc után egy ideig szüneteltették a tevékenységüket, majd folytatták munkájukat. A misszió épületében (Vörösmarty utca) 1910 óta elemi és polgári leányiskola és leányotthon működött, ahova főleg zsidó származású lányokat vettek föl. A misszió élén egy skót és egy magyar lelkész állt, az iskolákban pedig 16 tanerő tanított. (Jane Hainingot /1897–1944/ a Skót Misszió által fenntartott leányotthon főnöknőjét Randolph Braham szerint 1944. április 25-én /más források szerint: májusban/ letartóztatták (kémkedéssel vádolták), majd deportálták, Auschwitzban halt meg 1944 nyarán /1944. augusztus 16-án elgázosították/.) – A szerk.].

A skót misszió iskolájába úgy kerültem, hogy akkor már gimnáziumba nem vettek fel zsidót. Anyáméknak az volt a vágya, hogy valami olyan iskolába járjak, ami megfelelő színvonalat biztosít. Nevelőapám a skót missziós iskola egyik dolgozójának, portásának épített egy családi házat. A portással beszélgettek, és mondta neki, hogy probléma van a továbbtanulással. A portás bácsi mondta, hogy szerez nekem egy számot, menjek be az iskolába, és a szám alapján meg fognak hallgatni. Ha megfelelek, akkor felvesznek. Bevittek egy szobába, ahol rengeteg tanárnő ült, és elkezdtek velem beszélgetni. Nem arra voltak kíváncsiak, hogy én tudom-e, mennyi kétszer kettő, meg hol van Budapest. Nem ilyesmire voltak kíváncsiak, hanem beszélgettek. És akit elég intelligensnek találtak, azt felvették. Engem felvettek. Borzasztóan szerettem oda járni, nem csak én, hanem mindenki. Néhány évvel ezelőtt megjelent egy újságcikk, aminek az volt a címe, hogy „Imádtunk a skótba járni”. És hosszasan le van írva, hogy milyen körülmények között éltünk ott. Nem taníthattak minket csak nők, csak olyan nők, akik nem voltak férjnél. Volt internátus, aki akart, az bent lakott, aki nem akart, az nem. A tanárnők bent laktak, mindenkinek volt egy szoba-komfortos lakása, benn az iskolában. Ami azt jelentette, hogyha este tízkor volt valami problémánk vagy bajunk, akkor este tízkor odamentünk az osztályfőnöknőhöz, aki törődött velünk. Úgyhogy abszolút törődés és abszolút odafigyelés volt minden téren. Hihetetlen színvonalasan tanítottak minket. Akik elvégezték a skótot, és utána elmentek gimnáziumba – én nem tudtam elmenni, mert akkor már nem volt lehetőségem –, de akik elmentek, azok mind azt mondták, hogy tulajdonképpen semmit nem kellett tanulni. Mindent tudtak, amit a gimnáziumhoz tudni kellett, kivéve a latin nyelvet. Mert akkor latin még minden gimnáziumban volt, de mi azt nem tanultuk. Ez elemi és középiskola is volt [Pontosabban: elemi iskola volt és polgári iskola, azaz nem a mai szóhasználatnak megfelelő középiskola. Lásd még: polgári iskola. – A szerk.].

Eredetileg a középiskola után volt még egy kétéves iskola, ahol a lányok olyan módon megtanultak angolul, hogy levelet tudtak fogalmazni, és megtanultak vakon gépírni is. Tehát alkalmazni lehetett őket olyan cégeknél, amelyek Angliával voltak összeköttetésben. Úgyhogy a jobb bankok vezetői sorban álltak az ott végzett lányokért. Mikor én oda jártam, ezt már megszüntették.

Bár református iskola volt ez a skót misszió, de azért zsidó hittant tanultunk. Azt szigorúan vették, hogy zsidó hittanra járjunk, és más vallási órákon nem kellett részt vennünk. Minden reggel úgy kezdődött a nap, hogy énekeltünk egy hozsannát, utána fél óra bibliaolvasás. De nagyon demokratikusan, Ószövetség, Újszövetség, minden egyformán. Utána kezdődtek az órák.

Nagyon jó tanáraink voltak, nagyon rendesek. Abban az időben volt ez, amikor már a legtöbb iskolába a zsidók nem szerettek járni, mert bántották őket. Itt aztán soha nem bántottak senkit, szó nem volt róla. Nagyon rendesek voltak a tanárnők. A református tiszteletes, Nagybaconi Nagy Lajos volt, aki szintén bent lakott az iskolában a feleségével és három gyerekével. Olyan gyönyörű

ember volt, hogy az egész iskola szerelmes volt bele. Amikor a háború után az angol tanárnőnk, a Daisy néni nem jött vissza Magyarországra, akkor – miután a Nagy Lajos Angliában végzett (mi csak Lajcsinak hívtuk) – ő kezdett tanítani minket angolul. Iszonyatos versengés indult el a lányok között. Senki nem akart lebügni a Nagy Lajcsi előtt, mindenki jelest akart. Úgyhogy borzasztóan tanultunk.

Mi a zsidó osztálytársaimmal a Dohány utcai zsinagógába jártunk, péntek esténként volt istentisztelet, mindig tele volt. Sok fiatal volt, mert sokan oda hozták a gyerekeket. Nagyszerű kántorok voltak, de nevet nem tudok mondani már. Régen volt. A nővérem volt időnként még velünk ott.

Sok zsidó volt egyébként a skót iskolában. Híre ment, hogy zsidó gyerekeknek ide érdemes beiratkozni. Én az olasz gimnáziumba akartam volna járni, borzasztóan szerettem volna olaszul tanulni. De mire erre sor kerülhetett volna, az olasz gimnáziumba már nem vettek fel zsidót. Mi soha nem beszéltünk róla, hogy ki milyen származású. Mindenki tudta a másiktól, hogy mi, de igazi barátságok voltak. Mintha egyáltalán nem létezne ez a probléma, úgy éltünk.

Vasárnap a misszióban volt református istentisztelet, amin ugye mi, zsidók nem vettünk részt, egyébként is angol nyelvű volt, nem magyar. De utána volt úgy, hogy összejöttünk, játszottunk, és volt minden évben egy óriási ünnep, a Napsugár ünnep. Ami semmiféle vallási dologhoz nem tartozott. Egész egyszerűen csináltunk egy színházi napot. Volt egy színpad, darabrészleteket adtunk elő. Szavaltunk, volt, aki zongorázott, volt, aki énekelt, kinek mihez volt tehetsége. Imádtuk, remekül éreztük magunkat. Egyszer volt nekem is egy kis szerepem, valamelyik Shakespeare darabban.

Aztán volt Ruttkai Éva [(1927–1986), színésznő – A szerk.], aki szintén ide járt, csak ő följebb három évfolyammal, mint én. Voltak szerepei meg előadásai. Meg volt a Surányi Ibolya, aki aztán az Egyetemi Színpadnak lett az igazgatója [Surányi Ibolya (1928) – előadóművész, Ascher Oszkár tanítványa volt. 1957-től 1989-ig volt az Egyetemi Színpad irodalmi vezetője. – A szerk.]. Volt egy csomó tehetséges fiatal, akik mindenfélét csináltak. Remekül megtanultunk mindent, az egész iskolát nagyon szerettük. Háború után már régen nem létezett az iskola, amikor még mindig összejöttünk. Értesítettek minket hogy a skót misszió megmaradt. A missziónak volt egy vezetője, református tiszteletes, akinek pontosan megvolt mindenkinek a neve és a címe. Akkor kaptunk értesítést, hogy ekkor meg ekkor összejövetel van. Ez akkor volt, amikor még a tanárok éltek. Azóta már egy se él közülük, ez úgy 1947-1948-ban volt, talán még 1950-ben is [Az interjúalany némileg rosszul emlékszik az évszámokra: az iskolát 1953-ban szüntették meg. – A szerk.]. Hát aztán még nagyon sokáig egyszer-egyszer egy évben összejöttünk. A misszió területén volt a kis előszobában egy csomó szendvics meg sütemény meg mindenféle. Ettünk, ittunk, mármint vizet ittunk, és kis süteményt, szendvicset ettünk, és beszélgettünk. Nagyon szerettünk oda járni, nagyon jól éreztük magunkat. Még olyan elfoglalt emberek, mint a Ruttkai Éva például, aki már akkor nagy sztár volt, ő is mindig eljött.

Volt egy nagyon remek kórusunk az iskolában annak idején, amit egy Lichtenberg Emil nevű karmester szervezett, és rengeteg koncerten vettünk részt a Zeneakadémián. De olyanokon, amelyeken az akkori legnagyobb énekes sztárok, Basilides Mária, Pataky Kálmán énekeltek [Basilides Mária (1886–1946) – operaénekesnő (alt), 1915-től az Operaház tagja. Bartók Béla és Kodály Zoltán műveinek első, stílussteremtő előadója, korának legnagyobb magyar oratórium- és

dalénekeसे volt; Pataky Kálmán (1896–1964) – énekes (tenor). A 20. század egyik legnagyobb Mozart tenorja volt. 1922–26-ban az Operaház magánénekeसे, 1926-tól a bécsi Staatsoper tagja, 1933-tól az Operaház tiszteletbeli tagja. 1946-ban Dél-Amerikába költözött. – A szerk.]. Sajnos a Lichtenberg Emil bácsit megölték a háború alatt. És egyszer, mikor volt egy ilyen összejövétel, jött egy férfi, és megkérdezte, hogy kik vannak itt olyanok, akik énekeltek a Lichtenberg Emil kórusban. Én is jelentkeztem. Akkor engem választott ki. A Duna Televízióban volt egy Lichtenberg Emil emlékkoncert, előtte velem csináltak egy hosszú interjút, hogy milyen volt abban a kórusban énekelni, hogy éreztük ott magunkat. Le is ment a Duna Televízióban a koncerttel együtt. Ez nem volt olyan borzasztó régen, talán három-négy éve.

A kórus nagyon jó volt, Emil bácsi meg az énektanárnőnk mindenkit ismert, mindenkit meghallgatott, akiket jónak találtak, azt betették a kórusba. És rendszeresen, ha jól emlékszem, minden héten egyszer volt délután kórusóránk, ahol tanultunk. Mindenféle klasszikus műveknek tanultuk a kórusrészleteit. És akkor gyakran léptünk fel a Zeneakadémián. Lány- és fiúkórus volt. Mi voltunk a lánykórus, a fiúkórus tagjai pedig valamelyik zsidó fiúiskolának a diákjaiból kerültek ki. Együtt énekelünk.

Az osztálytársaim egyébként nagyon rendesek voltak. Egyik-másikkal ma is tartom a kapcsolatot. Ennyi év után. Van egy barátnőm, akivel ma is minden héten egyszer találkozom. Ő orvos, ma is dolgozik. Akkor időnként el szokott jönni Pestre Egri Gladys, aki megszerezte nekem a spanyol követségről a védlevelet, és évekig a legjobb barátnőm volt, tényleg nagyon jóban voltunk. Akkor volt még egy osztálytársnőm, akiből angoltanár lett, azzal is időnként összejövök most is.

Gladys nagyon érdekes ember. Kubában született, hat hónapos volt, amikor átmentek New Yorkba a szüleivel, akik magyarok voltak. Aztán onnan Spanyolországba, és amikor Spanyolországban Franco vette át a hatalmat, akkor ő és az édesanyja Pestre jöttek, mert az anyai nagynyja itt élt. Így került be a skót iskolába ő is, és aztán háború után úgy döntött, hogy kimegy az édesapjához Spanyolországba. Tizenhét éves volt, mikor elindult. Mikor kiért, nem sokkal utána a papája meghalt, és teljesen egyedül maradt. A papájának az üzlettársa azt mondta, hogy annyi pénzt tud adni, amivel el tudja tartani magát, de a taníttatását nem tudja finanszírozni. Akkor meghallotta, hogy Párizsban a Sorbonne Egyetemen, ha valaki elmegy könyvtárosnak, akkor azért fizetnek. Elment a Sorbonne-ra, bekerült az orvosi karra, tanult. Borzasztóan okos lány volt. Megismerkedett egy dél-amerikai fiúval, és megtudta, hogy hiába végez a Sorbonne-on, ő mint külföldi állampolgár nem helyezkedhet el Franciaországban, hanem csak valamelyik francia gyarmaton. Úgyhogy visszament Spanyolországba, de akkor már a fiúval együtt. Ott elvégezték az egyetemet, a fiú spanyolirodalom-szakos tanár lett, ő pedig pszichiáter. Együtt kimentek Amerikába, ahol el is váltak. Egyetemi tanár lett, azonkívül magánpraxisa is volt, van három fia, és most már ugye nyugdíjas. De hogy milyen okos és milyen jó munkaerő volt, mutatja az, hogy mikor nyugdíjazták, akkor kinevezték örökös egyetemi tanárnak, ami azt jelenti, hogy sokkal magasabb nyugdíjat kap, mint kapna egyébként. Viszont élete végéig előadásokat kell tartania az egyetemen. A magas nyugdíját arra költi, hogy egyfolytában utazik. Beiratkozott egy nyugdíjas utazó klubba, soha nincs otthon. A világ minden táján jön-megy. Éli az életét.

Aztán az 1930-as évek végén jöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], amit mindenki nehezen fogadott. Mi az iskolában nem éreztük ezeknek a hatását. Amíg egyáltalán járhattunk. A családok igyekeztek bezárkózni, és csak zsidókkal fenntartani a kapcsolatot. Vagy

rendes keresztényekkel, mint amilyenek ott, a Kertész utcai házban voltak, például a Vaniss Ferenc. Aki kitette a rádióját az ablakba, hogy délután mindenki hallgathassa a londoni híreket, mert akkor már nekünk be kellett szolgáltatni a rádiót [Zsidók tulajdonában 1944 áprilisától nem lehettek rádiókészülékek. (Ezt megelőzte a telefonok kötelező beszolgáltatása.) Április 7-től korlátozták a zsidók utazását, nem használhattak személyautót, motorkerékpárt, nem utazhattak vasúton, taxin, hajón vagy társasgépkocsin. Kijárási tilalmat a csillagos házak kialakítása után vezettek be: 1944. június végétől ezeket a házakat csak meghatározott időpontok között volt szabad elhagyni. (Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945, 221–222. oldal, 226. oldal.) – A szerk.]. Voltak ilyenek is.

Az iskolában például az igazgatónőnek, Miss Hainingnek azt mondták, hogy menjen haza a háború alatt. Akkor ő azt mondta, ha jóban együtt tudott lenni a gyerekeivel, akkor a bajban se hagyja itt őket. Sok zsidó gyereket bujtatott, feljelentették. Elvitték Auschwitzba és megölték.

Akkoriban egy zsidó úgy gondolkodott, hogy gyűlölte a zsidótörvényeket, és gyűlölt mindent, ami evvel kapcsolatos. Szeretett volna egy jobb, könnyebb életet. Mindennap megbeszélte a család, hogy már megint milyen disznóságok történtek. Itt nem voltak ideológiák felépítve. Itt féltünk és utáltuk, és vártuk, hogy vége legyen. Én örültem, hogy egy olyan iskolába jártam, ahol antiszemizmus nem létezett.

Nem vágyódom a halálra

Mondjad, Isten, ég királya
Mért zúdul a kínok árja
Rám, meggyötört, bús leányra?

Mért kell mindig túrni, bízni,
Éjszakákon némán sírni
Kínok poklán téged hívni?

Mondd, mért kínoz minden napba',
Hogy éjeket átvirrasztva
Zokogjak a virradatba?

Unom már e gúnyos népet,
Az egyforma súlyos képet,
Elrabolnak minden szépet.

Mindig ugyanaz a nóta,
Mindig ugyanúgy azóta,
Hogy lábam a Földet rója.

Mindig azon úton járok,
Hol a messze, öles árok
Szennye felett varjú károg.

Másoknak csak szép a pálya,
S én, mert Isten így kívánja,

Bandukolok a halálba.

Sötét halál, nem szeretlek,
Sötét karjaidba vetnek
Martalékul szellemeknek.

Ó nagy Isten, ég királya,
Ne kárhoztass éjszakára,
Tiporjon bár százak lába:
Nem vágyódom a halálra.

(Krämer Zsuzsa)

Mikor már anyagilag rettenetesen rosszul álltunk, akkor anyám, akit a Zeneakadémia akkori portása ismert még diákkorából, odament a portás bácsihoz. A portás bácsi, Orosz Júlia híres operaénekesnőnek volt az édesapja [Orosz Júlia (1908) – énekesnő (szoprán), 1930–1969 között az Operaház magánénekesnője. – A szerk.], azt kérdezte anyámtól, na mi kéne? Anyám mondta, hogy milyen jegy kell, és akkor azt előkotorta. Egyszer lement oda az Orosz bácsihoz, mondta, hogy baj van, mert kellene egy olyan tanítvány, aki vidéken él, bonyolult az oda ki-be járás. Nálunk lakhatna, és akkor ezért fizetne is, mert ellátást kapna, és ő gyakorolna vele.

Jött is egy nagyon helyes lány. Mi már akkor nem laktunk egy szobában a nővéremmel, mert nagyanyám meghalt, Zsuzsáé lett az egyik szoba, enyém a másik. És akkor a Zsuzsával egy szobában laktak. Körülbelül egyidősek voltak. Sőt, még az is összejött, hogy ez a lány is jól rajzolt, meg a Zsuzsa is, és amikor ráérték, akkor versenyrajzolást csináltak, hogy ki csinál valamit jobban. Hét közben, amikor órái voltak, akkor volt nálunk, és hét végén hazament a szüleihez, valahol Pest környékén laktak, és jött megint hétfőn reggel. Ez már 1941 körül volt. Aztán jöttek érte a szülei, hazavitték.

Még a Kertész utcában laktunk, amikor egyszer híre ment, hogy jönnek a nyilasok, és elviszik a fiatal lányokat. Én akkor még olyan gyerek voltam, nekem nem nagyon kellett ettől tartani, de a Zsuzsa olyan korban volt, hogy már beleesett. Akkor elhatároztuk, hogy kimegyünk apámhoz Rákosszentmihályra, ami tizenhat kilométer távolságra volt. Közlekedési eszközre nem mertünk szállni. Gyalog mentünk tizenhat kilométert. Kiértünk, apám nem nagyon örült nekünk, egy éjszakát ott aludtunk, és reggel azt mondta, hogy el kell mennünk, mert valaki megfenyegette, hogy feljelenti, hogy zsidókat bujtat. Rákosszentmihályon, ahol laktak, házuk volt, senki nem tudta, hogy ő tényleg zsidó vagy nem zsidó. Akkor Zsuzsával tizenhat kilométert életveszélyben visszagyalogoltunk. Közben nekem vesemedence-gyulladásom és negyvenfokos lázam volt, úgy gyalogoltam tizenhat kilométert.

Nekünk mindig nagy lakásunk volt. Ekkoriban négyszobás lakásunk volt a Zeneakadémiával szemben. Jöttek a kínos évek, az összeköltöztetés 1943 körül. Négy szobában négy család lakott, nem volt egyszerű dolog hozzászokni, ahhoz képest, hogy egy fürdőszobánk és egy konyhánk volt. Minden szobában lakott egy család, azokat mi választottuk ki, tehát ismerősök voltak, és természetesen zsidók, akik akkor ott laktak. Az egyik szobában, a volt gyerekszobában például anyám egyik orvosának az édesanyja és testvére lakott. Aztán jöttek ismerősök, ez akkor így ment. Csupa rendes ember volt, jól kijöttünk egymással. Már akkor enni se volt olyan nagyon, úgyhogy

nagy főzések nem voltak, csak úgy, ha valaki kapott valamit, akkor azt megfőztük és megettük.

Anyám nagyon okos volt. Nagyon művelt, remekül zongorázott. Ugyanakkor a világ legrosszabb háziasszonya volt, egy rántást nem tudott megcsinálni. Egyáltalán semmiféle háztartási munkát nem végzett. Úgy tanultam meg csirkét bontani, hogy lementem a Klauzál téri piacra, megálltam egy csirkebontó, illetve csirkés stand előtt, és addig lestem, míg ott ki nem bontottak egy csirkét. Tizenegy éves voltam mindössze. Mi a Zsuzsával csináltunk minden háztartási munkát, be volt osztva, hogy ki mit csinál. Egyszer kaptunk valami kacsát vagy libát, már nem tudom, kitől. És akkor összeállt az egész társaság, sütöttünk, főztünk. És együtt ettük meg, függetlenül attól, hogy kié volt, ez nem érdekelt senkit. Együtt ettünk nagyszerű hangulatban, nagy szeretettel. Reggel tornáztunk együtt, próbáltuk átvészelní a dolgot, normálisan. Veszekedés, vita nem volt, tényleg egészen normális társaság volt. Aztán azoknak mind el kellett költözni.

Talán

Néma kérdés kínoz gyötör

Most felel,

Majd összetör

Talán...

Nincsen rá sehol felelet

Bár rajt zokog

És kesereg

A szám.

Miért van, ha már boldog vagyok,

Az ajkamon

Ha felragyog

Öröm,

Egy kéz megüt kegyetlenül

S a két szememre

Nehezül

A könny.

Talán ez lesz az életem

Ily szerepet

Osztott nekem

A Vég?

Talán...Talán... S úgy szenvedek

És itt hagynám az életet

Ma még

A fájdalom úgy rám tapad

S szívemből csaknem

Kiszakad

A jaj,

Jajong a lelkem, éget is

Torkom szorítja
Könnyű kis
Sóhaj.

Itt hagynám én e bús hazát
S mennék oda
Hol némaság
Pihen
És sírnék, sírnék hallgató
Amíg lassanként
Megszakad
Szívem

Talán boldog lesz a halál,
Vagy lelke tén
Békét talál,
Ha él?
Talán...Talán... sok csúf betű,
Oh Istenem,
Be keserű
Az élet!

(Krämer Zsuzsa)

Zsuzsának is be kellett vonulnia munkaszolgálatra, akkor nem volt hátizsák otthon, honnan is lett volna. Az ebédlőben volt egy nagyon szép sötétítőfüggöny, vastagabb, azt leszedtük, többen segítettek az ott lakók közül abból hátizsákot varrni. Az lett a hátizsák, amivel elment bevonulni. Egyébként Zsuzsa gyönyörű volt és borzasztó tehetséges. Operaénekesnek készült. Versei megjelentek már tizenhat éves korában, és remekül rajzolt. Ő érettségizett, utána jött a zsidótörvény. Szeretett volna a Zeneművészeti Főiskolára menni, ahol anyám is végzett. De hát akkor nem vették föl.

Amikor híre ment, hogy kiviszik Zsuzsáék az országból, akkor apám felöltözött úgy, mint egy nyilas [lásd: nyilasok], bőrruhába, persze nem volt rajta karszalag. Felült a motorbiciklijére, elment abba a táborba. Bement a parancsnokhoz, és kikérte magának, hogy az ő lányát itt tartják, mikor ő nem zsidó. A táborparancsnok hitt neki, vagy nem, de elengedte Zsuzsát. Akkor felültek a motorbiciklire, és Újpesten egy háznak a pincéjébe mentek, ahol az apai nagyanyám is bujkált. Az apai nagyapám nem sokkal az előtt meghalt. Úgyhogy a nagyanyámmal együtt bujkált Zsuzsa.

Légítámadás után

Aggódok érted félve féltelek.
Érezned kell, hogy ott vagyok veled,
Te meg velem vagy, érzem és tudom
Találkozott a lelkünk félúton.

(Krämer Zsuzsa)

Német katonákkal voltak összezárva, négy vagy öt német katona volt ott. Azoknak az volt a feladatuk, hogy a ház tetején volt egy ágyú, amivel az arra jövő repülőgépeket le kellett lőni légítámadás idején. Persze ebből az következett, hogy ezek a németek ott szépen sorban meghaltak, mert a repülőgépről lelőtték őket. Ezek is pontosan úgy féltek, mintha zsidók lennének. Nem volt egymással semmi bajuk. Zsuzsa és a nagyanyám is remekül beszélt németül. Arról sosem beszéltünk, hogy a német katonák tudták-e, hogy ők zsidók.

A csillagos ház megszűnt, és be kellett menni vagy a gettóba, vagy védett házba. A barátnőm, Egri Gladys, aki spanyol állampolgár volt, beköltözött a spanyol követségre, és ott lopott két védlevelet, amit kiállított anyám és az én nevemre. Azt eljuttatta hozzánk, és így megmentette az életünket. A Pozsonyi úton, a spanyol védett házban éltünk, kétszoba-hallos lakásban, kábé harmincan, egymás hegyén-hátán [1944-ben a budapesti spanyol nagykövet, Angel Sans Briz Madridhoz folyamodott a Budapesten lakó spanyol zsidók megmentése ügyében. 500-700 menlevelet adott ki, és jóváhagyta több tucat spanyol ház létesítését Budapesten. A háború végére több mint 3 ezer zsidó menekült meg a spanyol követség papírjaival. – A szerk.].

Földön aludtunk, matracokon. Összesen két ágy volt abban a szobában, ahol mi voltunk, az egyikén egy nagyon idős bácsi, a másikon anyám aludt, és mi, többiek a földön. Reggel sorban állás volt, mosakodás, meleg víz nem volt. Ennivaló nem volt, de ha volt valami élelem, a szobában volt egy kandallószerű kályha, amin, ha be tudtunk gyújtani pár darab fával, ott valamit meg lehetett főzni. De éhezünk valamennyien.

Aztán egyszer volt egy szörnyű dolog. Jött egy légítámadás. Volt a lakásnak egy lakója, aki valahogy megmenekült a munkaszolgálatról, ha visszaemlékszem, olyan huszonnyolc-harminc éves férfi lehetett, meg volt egy tizennyolc éves fiú, és voltam én. Kimentünk az erkélyre megnézni, hogy merre lövöldöznek. A szemben levő házra, pont a szemben levő lakásra egy bomba esett be. Örült recsegés, ropogás, a tizennyolc éves fiú meghalt, a harmincéves férfinak az egyik karját levágta, én meg egy karcolás nélkül megúsztam a dolgot.

Néha, ha ki lehetett menni, és lehetett valamit a környező üzletekben szerezni, azt megszereztük. Ez elég ritkán volt. Azonkívül, ha csend volt és nyugalom, akkor bemehettünk a spanyol követségre az Eötvös utcába, ahol egy kis lekvárt, pár szelet kenyeret, esetleg egy kis babot kaptunk, amit ők szerezni tudtak. Én mindig vártam, hogy be lehessen menni, mert a Gladys barátnőm ott lakott az édesanyjával, és akkor legalább egy pár szót tudtunk váltani. Tehát ennyi volt.

Akkor egyszer anyám még a védett házban azt mondta, hogy meg kéne tudni, hogy Zsuzsa hol lakik. Őt ugyanis, mint már említettem, elvitték munkaszolgálatra, de apám kihozta onnan, és bujkált valahol. Menjünk el apámnak a húgáékhoz, akik mentesítve voltak a zsidótörvény alól. Mert ők biztosan tudják, hogy apám hova vitte a Zsuzsát. És akkor megpróbáljuk megkeresni. Lefejtettük a sárga csillagot, és a Pozsonyi úton belebotlottunk egy nyilas igazoltató társaságba. Akik, hiába mondtuk, hogy mi erdélyi menekültek vagyunk, persze nem hitték el, és bevittek a Szent István körút 2. szám alatti nyilasházba.

Ott egy hosszú folyosóra állítottak fel sorban. Rengetegen voltunk, és egy nyilas jött mindig, és azt mondta, hogy három golyót és három embert kérek. Megkapta a három golyót, a három embert, azokat levitte a pincébe, és akkor hallottunk három lövést, és jött vissza három golyóért és három emberért. Nagyon közel álltunk hozzá, hogy mi is oda kerüljünk. Anyám már szinte elájult a

félelemtől, és akkor én elkezdtem kiabálni, hogy kikérem magamnak. Én nem vagyok zsidó! Kikérem magamnak, hogy engem ott tartanak, mi nem vagyunk zsidók! Én Sibrik altábornagy [Sibrik György m. kir. ezredes volt. – A szerk.] keresztlánya vagyok. Minket azonnal engedjenek haza, vagy hívják fel Sibrik altábornagy urat, és az megmondja, hogy ki vagyok.

Én akkor már hallottam, hogy a pesti telefonok nem működnek. Nem voltam benne biztos, de reménykedtem, hogy ez így van. És így kellett hogy legyen, mert a nyilas tiszt, ahova bevittek bennünket, az nem hívta fel Sibrik altábornagy urat, aki egy létező személy volt, és életében nem hallott rólunk, hanem azt mondta, hogy jó, akkor hazamehetünk. Ez délután volt, és mondtam, hogy igen, de most már kijárási tilalom van, nem tudunk hazamenni, le fognak minket lőni. És akkor egy nyilas katonát adott mellénk, aki majd hazakísér minket. Kiléptünk a nyilas ház ajtaján, eszembe jutott, hogy borzasztó nagy a baj, mi egy spanyol védett házba megyünk, amire ki van írva, hogy Spanische Gesandtschaft.

Egy nagy üveges bejáratú ajtó volt, az egyik oldalára ki volt írva a spanyol szöveg, a másik oldalán egy kereszt volt, mert keresztények is laktak a házban. Akkor én már azt mondtam a nyilas katonának, hogy igen, mi mint erdélyi menekültek a házmesternek vagyunk a vendégei. És amikor odaértünk, akkor vettük észre, hogy csoda történt. Délután volt egy légitámadás, és az ajtónak az a része, ahol ki volt írva a spanyol szöveg, kitört, és csak az a része maradt meg, amin a kereszt volt, így menekültünk meg! És kerültünk vissza a spanyol védett házba 1944 végén. És akkor ott megvártuk a felszabadulást.

Aztán a felszabadulás után a Zsuzsa rögtön jött. Apám hazavitte az anyját. Zsuzsa meg jött haza.

Mielőtt elindultunk volna haza, a Kertész utcai lakásunkba – én mindig nagyon vállalkozó szellemű gyerek voltam, lévén tizenhárom éves –, azt mondtam anyámnak, megnézem, hátha sikerül valami élelmiszert szerezni itt a környéken, mert semmink nem volt. Akkor lementem a Pozsonyi útra, és... azt elfelejtettem mondani, hogy akkoriban már híre ment annak, hogy az oroszok megtámadják a lányokat, megerőszakolják őket. Úgyhogy a házból a még meglévő férfiak őrséget vállaltak a ház előtt. Lementem és láttam, hogy egy kis alacsony, mongol katona is van a magyar férfiak között, elkezdtem gyalogolni a Pozsonyi úton, és egyszer csak hallottam, hogy utánam lépked valaki. Megfordultam. Iszonyúan megijedtem, mert a mongol katona volt. Hátrafordultam és meglátott, elkezdett nevetni, és azt mondta: bárisnya, bárisnya, lyukas a hárisnya! Egymásra néztünk, és felszabadultan elkezdtünk nevetni. Számomra ekkor ért véget a háború. És akkor így mentem tovább. Élelmet nem sikerült szerezni, de másnap aztán hazamentünk a Kertész utcába, és Zsuzsa megjelent néhány óra múlva. Szörnyen örültünk egymásnak. És akkor megpróbáltunk megint valami ennivalót, ezt-azt szerezni, hogy éhen ne haljunk. Az üzletekben szereztünk meg a házban volt egy kis tejcsarnok, aminek a tulajdonosa egy nagyon rendes asszony volt, aki ha tudott szerezni valami kis tejet vagy egyéb ennivalót, akkor lerohant mindenki. Persze nem ingyen, de legalább kaptunk valamit.

Ezek az idők úgy összemosódnak bennem. Amikor anyámmal a spanyol védett házba mentünk, a lakásunkba beköltöztek olyanok, akik ki akarták használni azt, hogy berendezett lakásban ingyen tudnak lakni. Mikor hazamentünk, akkor a fürdőszoba kádjában lakott egy asszony, aki olyan alkoholistá volt, hogy már mozogni nem tudott, ott feküdt, és hányt egész nap. Akkor a Zsuzsa meg valamelyik fiú a házból, már nem tudom, ki, fölkapta az öregasszonyt, és kiderült, hogy a Klauzál téren lakik. Nem volt messze, és elvitték a Klauzál térre, a lakásába. Mert ott volt lakása, de

neki jobban esett itt lakni.

És akkor megpróbáltuk rendezni az életünket. A lakásnak a felét bombatalálat érte, úgyhogy két szoba volt csak használható, bár az egyiknek az ablaka kiesett, a másiknak a fala nagyon megrongálódott. A másik két szobát meg a mellékhelyiségeket odaadtuk egy ismerős építésmérnöknek, aki épített magának ott egy lakást, és annak fejében, hogy ingyen odaadtuk neki a két szobát és a hozzá tartozó mellékhelyiségeket, a mi lakrészünket is helyrehozta, és épített egy fürdőszobát. Meg is csinálta rendesen. Ez az építésmérnök egyébként a veje volt a Spiegel Jani bácsinak, a hegedűkészítő mesternek [A századfordulótól a második világháborúig tartó fénykorában a magyar hegedűkészítés európai viszonylatban is a legmagasabb szakmai színvonalat képviselte: Pilát Pál, ill. tanítványai, Reményi Mihály, Frirsz Miksa, Spiegel János és Bárány Dezső is. – A szerk.].

„Jani bácsi egyszer elmondta, mi a hegedű lelke. Az a kis fadarab, amely a hegedű közepén áll, azon futnak át a húrok! A lélektől függ, milyen lesz a hang. Mutatott is egy majdnem kész hangszert. Néhány nap múlva újból bementem az üzletbe. Beteljesedett a csoda: a bolt közepén egy apró, fehér hajú, nagy bajuszú ember hegedült. Gyönyörű hangokat csalt elő hangszeréből. Jani bácsi volt az és az új hegedű” [Idézet Az álmok élnek c. könyvből].

1945. augusztus 15-én Zsuzsa elment énekórára, akkor már tanult megint énekelni, és az Oktogonon elütötte egy teherautó, amit egy részeg sofőr vezetett. Én nem voltam akkor otthon, mert kivételesen kint, Rákosszentmihályon nyaraltam apáméknál, ott kertes ház volt, és néha levegőt is lehetett szívni. Mikor anyám megtudta, hogy a Zsuzsa meghalt, felhívott minket telefonon, mi azonnal bejöttünk. Anyám teljesen elvesztette a józan esztét. A gázoló tárgyalására meghívták. Kapott a rendőrségtől egy papírt, hogy jöjjön el. Azt mondta, nem megy, mert a Zsuzsát már ezzel nem támasztják föl. Eltemettük Zsuzsát, anyám nem volt magánál, borzasztó állapotba került. Zsuzsa temetését apám intézte, én akkor még egészen kislány voltam, anyám nem volt olyan állapotban, és apám keresztény temetőbe temettette el.

Én közben elvégeztem a középiskolát [Valószínűleg a polgári iskolát fejezte be. – A szerk.], a skót misszióban. És tudtam, mivel nem volt senki, aki pénzt keressen, a nevelőapám nem jött vissza, apám nem adott pénzt, a nagybátyám nem jött vissza, hogy én nem fogom végigcsinálni azt, hogy még négy évet elvégzek egy gimnáziumban, hogy utána mehessek egyetemre, főiskolára. Filmes akartam lenni, vágó. Zsuzsa halála után egy évig otthon maradtam, kötöttem, segítettem itt, ott, amott. Annyi pénzünk volt, hogy anyámmal nehezen, de valahogy megéltünk. Időnként akkor még Amerikából Edwin Bachmann nagybátyám is tudott valami pénzt küldeni. Ami később teljesen megszűnt, egyáltalán az a lehetőség, hogy valaki Amerikából valamit küldjön.

Egyébként soha nem gondoltam arra, hogy külföldön éljek. Olyannyira nem, hogy Edwin nagybátyám hozott nekem egy iratot – akkor a Zsuzsa már nem élt –, ahol Arturo Toscanini vállalta a felelősséget, hogy engem eltart. Ennél hatékonyabb dolog nem lehetett volna. De én nem fogadtam el, mert anyámat nem akartam itt hagyni. Amit ő azzal fizetett meg, hogy itt hagyott engem. Véglegesen. Úgyhogy, én nem akartam kimenni, anyámmal akartam itt lenni. Őt pedig a nagybátyám nem akarta kivinni, mert tudta, hogy vele nehéz kijönni.

Akkor érettségi nélkül tizenhat éves koromban jelentkeztem a Gertler Viktor-féle filmiskolába, felvételiztem és felvettek [Gertler Viktor (1901–1969) – filmrendező, főiskolai tanár. 1927–1933

között Berlinben, Bécsben, Párizsban és Londonban dolgozott. Berlinben az UFA filmgyárában vált a filmkészítés alapos ismerőjévé. 1945 júliusában nyitotta meg Budapesten filmművészeti magániskoláját, ahol filmrendezőket és színészeket képeztek. Három év volt a tanulmányi idő. 1946-ban azonban a korábbi Színiakadémiából megalapították a Színház- és Filmművészeti Főiskolát, és Gertler Viktor csak azzal tudta menteni a saját iskoláját, hogy megszerezte számára a szakszervezet cégérét, szakszervezeti filmművészeti iskola lett, de 1948-ban ezzel együtt is megszűnt. Gertler az államosított filmgyártás első igazgatója lett a Hunnia Filmgyárban, 1948-tól 1954-ig pedig a Színház- és Filmművészeti Főiskolán tanított. – A szerk.]. Előtte egy évig otthon maradtam. Reggeltől estig tanultam, mindenféle olyat elolvastam, amiről gondoltam, hogy szükséges lehet egy felvételi vizsgán.

Teljesen magamtól készültem fel, senki nem segített. Ott elkezdtem tanulni, jól tanultam. Két év múlva a Gertler iskolát megszüntették, és ugyanakkor minden magán színiiskolát, ami csak létezett. A Rózsahegy Kálmán iskolát, az Egyesületi Színiiskolát, a Gertlert, mindent [Rózsahegy Kálmán (1873–1961) – színész, 1901-től a Nemzeti Színház tagja, 1923-tól örökös tagja. Színiiskoláját 1909-ben alapította feleségével, Hevesi Angélával; Országos Színészegyesület Színészképző Iskolája – 1903-ban alapította az Országos Színészegyesület (Országos Magyar Színészegyesület és Nyugdíjintézet; al. 1871) színigazgatók és a színészek közös autonóm szervezete. – A szerk.]. Egy nyarat bent töltöttünk a Horváth Árpád kollégiumban [Gobbi Hilda kezdeményezésére jött létre, főleg falusi színinövendékeknek a Horváth Árpád kollégium. – A szerk.], tudtuk, hogy kora ősszel lesz egy felvételi vizsga a Színház- és Filmművészeti Főiskolára, és lesznek, akit fölvesznek, és lesznek, akiket nem. Lehetetlen is lett volna, hogy mindenkit fölvegyenek, mert nagyon sokan voltunk a bezárt iskolákból. Ősszel volt a felvételi, és azon kevesek közé tartoztam, akit fölvettek.

Tehát akkor ugye megint jöttek az anyagi gondok. Megint kötöttem, egész éjszaka ültem az ágyban, sötétben, még villanyra se volt pénzem. Kötöttem, és mindent megpróbáltam, amivel pénzt lehetett keresni. Aztán egyik évfolyamtársam azt mondta, tudja, milyen rossz anyagi körülmények között élek, menjek el az Országos Filmhivatalba, és jó bizonyítvánnyal lehet, hogy tudok valami ösztöndíjat szerezni. Elmentem, kaptam is hatvan forint ösztöndíjat. De annak az volt a feltétele, hogy főiskola mellett dolgozni kell. Most először is meg kellett szerezni az engedélyt a főiskolától, hogy dolgozhassak, amit megkaptam. És elkezdtem először a MAFIRT-nál [Magyar Filmiroda] oktatófilmeket javítani meg átvágni, mert azok még a kapitalizmusban készültek. És olyanokat kellett belőlük csinálni, amiket a háború után is el lehetett adni. Ezek a filmek még a háború előtt és alatt készültek. Például arról, hogy egy suszter hogyan dolgozik. A háború után az bűn volt, hogy egy maszek suszter dolgozik, és azt reklámozzuk. Azt úgy kellett megcsinálni, átvágni, hogy a cipőgyárban dolgoznak az emberek, és az a jó. Egyet átvágtunk, azt elfogadták, és akkor annak alapján csináltuk a többi.

Utána elkerültem a Szinkron Filmgyárba gyakornoknak, akinek az volt a feladata, hogy hozzá egy pohár vizet, hozd a tekerest! Ott dolgoztam, és onnan átkerültem a Hunnia Filmgyárba. Oda már csak rövid időre, előbb gyakornoknak, aztán asszisztensnek. És egészen kiváló vágók mellett voltam asszisztens. Gertler Viktor mellett, aki rendező volt, de vágott is. Akkor dolgoztam Máriássy Félix mellett időnként, aki tanárom volt a főiskolán [Máriássy Félix (1915–1975) – filmrendező. Legismertebb filmjei: Budapesti tavasz, Egy pikoló világos. – A szerk.]. Ő tanított vágást. És nagyon szerettem csinálni, közben szorgalmasan bejártam a főiskolára. Kollokváltam, mikor szükség volt

rá. A főiskolán például előfordult az, hogy Makk Károly mint főiskolás elkezdett egy úttörőkről szóló filmet forgatni, amit soha be nem fejezett, mert abbahagyatták [Makk Károly (1925) – filmrendező. Legismertebb filmjei: Liliomfi, Ház a sziklák alatt, Szerelem. – A szerk.]. Abban én voltam a vágóasszisztens. A Normafa szállodában lakott az egész stáb. Az én feladatom az volt, hogy este elmentem a Filmgyárba, a laboratóriumba az előző napi, előhívott felvételekért. Beültem egy taxiba, azzal felmentem a Normafa szállodába, ott ki volt feszítve a kertben egy vetítővászon. Megnézték, hogy mi történt előző nap, milyen forgatás volt, mi a jó, mi a rossz. Én jegyzeteltem, a filmet visszavittem a laboratóriumba, és hazamentem. Ezzel teltek az estéim, ami nagyon jó volt. Napközben meg dolgoztam a filmen. Közben végeztem a főiskolát. Meg mindenféle mást is csináltam.

Hogy pénzt tudjak keresni, szovjet híradókat és népszerű tudományos filmeket szinkronizáltam. Bejelöltem a szövegeknek a helyét, részt vettem a hangfelvételen. Többek között volt egy film, ami a Sztálinról elnevezett kolhozban játszódott. Volt egy mondat: „Sztálin elvtársról elnevezett kolhoz.” Miután abban a filmben csak állatok voltak, az a szó, hogy Sztálin, az egy marhára került. De kerülhetett volna csirkére is. Volt egy bizottság, amelyik ezt tőlem minden további nélkül átvette. Igen ám, de a moziban vetítéskor valakinek ez nem tetszett, és betelefonált, hogy ez micsoda szörnyű disznóság! És akkor kirúgtak. Ez egybeesett azzal a nappal, mikor anyám nem bírta tovább Zsuzsa nélkül az életet, és öngyilkos lett. Leugrott a Kertész utcában a negyedik emeletről és meghalt.

Mikor elkezdtem főiskolára járni meg dolgozni is, hogy valami pénzt keressek, akkor már elég rossz lett a kapcsolatunk anyámmal. Nagyon rossz néven vette, hogy nem vagyok vele otthon állandóan, mert dolgozom, pénzt akarok keresni. Tengett-lengett, semmit nem csinált. Én jártam a főiskolára, dolgoztam éjjel-nappal, csináltam a dolgomat, és amellet elég rendesen tanultam, de ő mérges volt rám, hogy magára hagyom. Holott ő is járt főiskolára, a Zeneakadémiára, elég mozgalmas ifjúsága volt. Megérthette volna, hogy nekem is ez kell. De nem értette meg. Mikor Zsuzsa meghalt, teljesen összeomlott, akkortól egyáltalán nem tudtam rá számítani. Öngyilkos lett. Nem foglalkozott azzal, hogy engem itt hagy minden nélkül, teljesen magamra.

Úgy tudtam meg anyám halálát, hogy aznap még dolgoztam Gertler Viktor mellett délután, és szólt a telefon, valaki őt kérte. Elsápadt, letette a kagylót, és azt mondta nekem: „Mari meghalt az édesanyád, öngyilkos lett.” Rohantam haza. Akkor se anyám, se állásom, semmi. Egy fillérem nem volt. Eltemetni úgy tudtam anyámat, hogy az egyetlen megmaradt értékét, a régi perzsabundáját vittem egyik szücsztől a másikig, amíg nem kaptam érte annyi pénzt, amiből kitelt a temetés.

Teljesen egyedül maradtam, mert apámra anyagilag nem számíthattam. Akkor a házban a házmester bácsi a gyerekévé fogadott. Nagyon vigyázott az erkölcsömre. Egyszer elkezdte mondani nekem, hogy neked muszáj beiratkozni a pártba, mert az nem lehet, hogy pártonkívüli légy. És ez hozzá tartozik az életedhez. Jó, mondom, elmentem a kerületi pártszervezetbe. Ki volt az, aki pontosan, ahogy bementem, szembejött velem? Egy köztudottan zsidógyűlölő ember. Kijöttem, kész! Részemről a dolog befejezve. Sarkon fordultam és kijöttem. Mondtam, rám ne számítsanak. És nem léptem be soha!

Akkor aztán mindent elkezdtem csinálni, amit el lehet képzelni. Nem tudtam magamat eltartani, az egyik szobát kiadtam albérletbe, ami borzasztó dolog volt. Mikor ki kellett mennem a konyhába, akkor az albérlőn keresztül kellett mennem, mert nem volt külön bejárata a szobának. Úgyhogy

szörnyű kínos volt, de ez volt, valamiből élnem kellett. Cipőt árultam a Corvin Áruházban, segédmunkás voltam egy gabonacsávázót kiszerező cégnél, meg még nem tudom, hány helyen, benne van a munkakönyvemben. És egyszer csak bekerültem az Akadémiai Kiadóhoz, ahol egy nagyon jó társaságba kerültem.

Elég szép pályát futottam be az Akadémiai Kiadónál, bekerültem oda mint úgynevezett kártyarendező. Ami azt jelentette, hogy az orosz szótárkártyákat kellett szoros ábécébe raknom. Na most, az orosz ábécét nekem muszáj volt ismernem, mert a főiskolán oroszul tanultunk. Ezt csináltam. Közben megtanultam gép- és gyorsírni, akkor a szótár szerkesztőségének a vezetője, Dr. Molnár Albert nagyon megszeretett [Molnár Albert (1901–1961) – nyelvoktató, lexikográfus, szociológiai doktor (Bécs), 1932-től a moszkvai Világgazdasági és Világpolitikai Intézet tudományos munkatársa, 1935-től Kolozsváron tisztviselő, 1945-től Budapesten a közellátási kormánybiztosságon, majd a Gazdasági Főtanácsban, a Jóvátételi Hivatalban, a Külkereskedelmi Igazgatóságon működött, 1955-től pedig az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségének munkatársa volt. – A szerk.]. Én lettem a csoportvezetője a gépíróknak. Szóval, szépen ment a sorom.

Nagyon rendes volt a vezérigazgató is, aki mellett én titkárnő is voltam. Volt egy aranyos történet. Egyszer ott voltam nála, éppen nem volt titkárnője, és azt mondta, hogy ide venne engem titkárnőnek, de nekem nagy hibám, hogy nem vagyok párttag. Mondtam, hogy nem vagyok. De ha megígérem, hogy az asztala fiókját nem nézem meg, ahol a titkos iratok vannak, akkor jöhetnek. Mondtam, jó, megígérem. Így lettem a vezérigazgató titkárnője. Persze első dolgom az volt, hogy megnéztem a titkos iratokat, amikben egyes személyekről voltak adatok. Nagyon jól megvoltunk a vezérigazgatóval, aki egy munkáskáder volt. És aztán kirúgták. Hogy miért, nem tudom. Mikor őt kirúgták, rólam is kiderült, hogy nem vagyok jó káder, és engem is kirúgtak, nem sokkal utána. Ugyanakkor volt egy művelődési intézete az Akadémiai Kiadónak és az Akadémiai Nyomdának, és egy háromtagú igazgatósága, aminek az egyik tagja ingyen én voltam, és műsorokat szerveztem, sok mindent csináltam. Az emberek kicsit fellázadtak, mikor megtudták, hogy engem kirúgtak. Elmentek az új vezérigazgatóhoz, és azt mondták, hogy engem vissza kéne venni, mert azért ez nem igazán jó dolog, hogy innen kitétek. Akkor a vezérigazgató küldött nekem egy levelet, hogy ekkor és ekkor keressem fel. Elmentem hozzá, és mondta, ez történt, mondták neki, hogy engem vissza kell venni. Ő tulajdonképpen azért dobott ki engem, mert azt mondták, hogy nekem egy kardigánnal több van, mint amennyi okvetlenül kell. Mondtam, tényleg nekem kettő van, felálltam és elmentem. Majdnem négy évet dolgoztam az Akadémiai Kiadónál, pár hónappal kevesebbet. 1950-től 1954-ig.

Utána elkerültem egy cipőjavító szövetkezetbe titkárnőnek, és ott összetalálkoztam azzal a tánctanárnővel, aki az Akadémiai Kiadónál az általam vezetett tánckarnak volt a koreográfusa. Én szerveztem a táncot, egyébként én is táncoltam. És mondta, hogy hallotta, hogy a Hungarotexnél keresnek titkárnőt, jelentkeztem. Akkor jelentkeztem, és rögtön felvettek. Elkerültem a Hungarotex Külkereskedelmi Vállalathoz, és ott megismerkedtem az egyik üzletkötővel, aki egy nagyon csinos, ügyes, intelligens fiú volt. Egymásba szerettünk, és hozzámentem feleségül. Aztán kiderült rövidesen, hogy a csinos, intelligens fiú fűvel-fával megcsal. Nem érdekli senki, csak nő legyen, minél több nő.

Én ezt meguntam és azt mondtam, hogy akkor elválok. 1958-ban mentem hozzá és 1970-ben mentünk külön. Tizenkét év. Sokat szenvedtem ezalatt, csak úgy gondoltam, az ember nem kezd ilyen sokszor az életét, meg hátha minden rendbe jön. Meg arra is gondoltam, hogy ő is deportálva volt, Mengele lágerében volt, Auschwitzban, ahol a fejét úgy megsebesítették, hogy mikor hazajött, agyműtétje volt. Gondoltam, lehet, hogy ennek a következménye is ez a sok minden, amit csinál, és talán majd elmúlik. De nem múlt el. Ő közgazdasági egyetemet végzett, több nyelvet tudó, igen értelmes ember volt. Külföldön is volt üzletkötő. Magyarországon is dolgozott, akkor volt vidéki lapja a „Népszabadság”-nak, ott, aztán a Filmgyárban kezdett el dolgozni. Ő száz százalékig zsidó volt. De csalt fűvel-fával, úgyhogy el kellett válni. Volt egy pillanat, amikor azt mondtam, hogy elég! És elváltam tőle.

1956 októberében a Köztársaság téren laktam. Pontosabban a ház, ahol laktam, a lakás nem az utcára nézett, hanem egy udvarra, de oldalt, ha kilestem, láttam a Köztársaság teret. És ott láttam azt, hogy a körzeti orvos jött a Köztársaság téren valami beteghez nyilván vagy sebesülthöz. Lelőtték, ott halt meg a szemem láttára. Borzasztó lövöldözések voltak a Köztársaság téren, de én ki se tettem a lábam a házból, úgyhogy nem ért semmi bántódás. Egyébként nálam bujkált egy volt kolléganőm a Hungarotextől, akit nagyon szerettem, borzasztó rendes nő volt, hát együtt vészeltük át ezt a dolgot. Neki azért kellett bujkálnia, mert a férje pártfunkcionárius volt. De már akkor válófélben voltak. Ettük, ami otthon volt. Nem nagyon sok minden. És megvoltunk. Amikor vége volt az 56-os rumlinak, akkor az Erzsi barátnőm rögtön hazament, én pedig dolgozni mentem.

Aztán dolgoztam tovább, és közben írtam a Művelődésügyi Minisztériumba egy levelet, hogy mondják meg nekem, valóban olyan megbocsáthatatlan-e a bűnöm, hogy soha többet nem kerülhetek vissza a szakmámba. Kaptam egy választ, amiben az volt, hogy visszakerülhetek, semmiféle bűnöm nincs. Ez volt 1955 végén. De állást nem tudnak nekem biztosítani a szakmában, szereznek.

Akkor elkezdtem járni ide, oda, amoda, sehol nem tudtak állást biztosítani. 1957 nyarán tudomásomra jutott, hogy megalakult a Magyar Televízió, és ott mindenféle filmes szakembert fölvesznek. Akkor az ő személyzeti osztályuk a rádióban volt, hónom alá kaptam a főiskolás bizonyítványomat és azt a papírt, amit a minisztériumtól kaptam, és bementem, megmutattam, hogy ez van, és szeretnék a televízióban elhelyezkedni. Azt mondták, hogy semmi akadálya, de vágói állás nincs, mert az egyetlen vágói státusz foglalt. De előbb-utóbb lesz több is. Addig is az agitprop [Agitációs és propaganda] osztály vezetőjének titkárnőre van szüksége, azt elvállalom-e. Azt mondtam, igen. Akkor ezt elvállaltam, meg is feleltem. A tévéhez 1958. január hatodikán kerültem, negyvenhat éve.

És közben megismerkedtem a Híradó akkori főszerkesztőjével, Matuz József nével, akinek elmeséltem a történetemet. Azt mondta, jó, akkor kipróbállak. Akkor az úgy volt, hogy napközben titkárnő voltam az agitprop osztályon, és este nekiálltam ezt-azt megvágni hajnalig. És akkor reggel megint folytattam a titkárnősködést. Aztán lett egy vágói státusz, és engem oda betettek. Tulajdonképpen én találtam ki, hogy kell tévéhíradót vágni, mert addig, aki csinálta, nem volt igazán tudós ebben a szakmában. Felneveltem rengeteg asszisztensből vágót, ma is hatvan százalékban azok a vágók dolgoznak a Magyar Televízióban, akiket én neveltem fel.

A Híradónál fontos volt, hogy az ember tudja, mi a mondanivalója egy riportnak, és ezt úgy kellett megvágni, hogy a mondanivaló érvényesüljön. Meglegyen a kép ritmusa meg a hang meg minden.

Volt olyan anyag, amibe beleszóltak fentről, volt, amibe nem. Volt egy riport arról, hogy az Operaháznak bemutatója van, abba nem szólt bele senki. De ha olyan riport volt, hogy Kádár János elment ide vagy oda, akkor természetesen megnézték, hogy rendben van-e. Azonkívül én elég sokat dolgoztam kint, Moszkvában. Amikor volt a magyar küldöttségnek valamilyen feladata kint, akkor mindig küldtek a Híradótól egy stábot. Moszkvában egyébként állandó tudósítók is voltak, operatőr meg szerkesztő. Akkor ott én vágtam azokat az anyagokat, amelyek aztán Pesten adásba kerültek. Egyszer voltam Olaszországban is, Milánóban vásáron. Akkor is dolgoztam. Az is Híradó volt. Tudósítások a milánói vásárról, ahol magyarok is részt vettek.

Régebben minden évben volt a Híradónak kirándulása, ahova mindenki elment. Nem kellett senkit se rábeszélni, hogy jöjjön el, mindenki szívesen eljött, mert remekül éreztük magunkat. Különben is nagyon sok helyes kolléga és kolléganő volt. A főszerkesztőnő nagyon rendes volt, hagyott minket dolgozni. Azt kívánta meg, hogy jól dolgozzunk. Voltak aranyos dolgok. Valamikor a Szabadság tér 17-ben, ahol a televízió volt, ott, ahol régen a tőzsde, majd valamilyen oktatási intézmény volt [lásd: Tőzsdepalota]. Amikor én elkezdtem ott dolgozni a 4. emeleten voltak lakások, ahol tanárok laktak. Nagyon szép lakások voltak, de azt mindenki tudta, hogy ezeket lebontják. Kell a televíziónak a terület. Volt egy operatőr kolléga, aki vidékről jött fel, és nem volt lakása. Azt mondták, hogy amíg azok a lakások megvannak, addig ott lakhat. És mi Matuznéval éjszaka vágtuk a Híradót, óriási lelkesedéssel dolgoztunk, nem néztük az órát. Egyszer csak nyílt az ajtó, megjelent az a fiatalember, aki a negyedik emeleten lakott. Egyik kezében egy darab kolbász, másik kezében egy darab kenyér, lerakta elénk, és azt mondta: ezt hoztam, egyétek meg! Úgyhogy nem kellett éhen halnunk. Ott ilyen dolgok voltak.

Ebben a korszakban nem volt semmi jelentősége a zsidóságnak. Egyáltalán soha senki nem kérdezte a másiktól, hogy hova való, mit csinál. Akkortáiban az nem volt divat, hogy valaki fontosnak tartja. Nem tartottam az ünnepeket. Semmit. Nem is tudtam, hogy mi mikor van. A keresztények sem tartották az ünnepeket, mert abban a politikai érásban az nem volt divat. Legfeljebb a karácsonyt, azt igen. De egyébként, hogy milyen ünnep, mikor, hogy? Senki nem figyelt oda.

Közben újra férjhez mentem Dr. Büchler Róberthez. Ez volt életem igazi boldog házassága. 1971-ben ismerkedtünk meg, 1973-ban kerültünk össze, és 1992-ben halt meg. Majdnem éppen húsz évet éltünk együtt a legnagyobb egyetértésben, boldogságban, szeretetben. Az ő gyerekeivel ma is jóban vagyok, összejárunk, találkozunk. Úgy ismerkedtünk meg, hogy a tévében az egyik kolléganőm, mikor mentünk felfelé a liften, azt mondta nekem, hogy hoztam neked egy üdvözetet. Mondtam, kitől? Hát a Büchler Robitól. Mondom, ki az? Azt mondta: „Neked volt egy nővéred?” Mondom, igen, volt. Akinek udvarolt. És akkor látott téged, abban az időben. Mondtam, tényleg volt egy nővérem, akinek annyi lovagja volt, nem emlékszem mindegyikre. Szeretne veled beszélni, mert még vannak emlékei a nővéredről, és szeretné, ha beszélnétek róla. Mondtam, jó. Nem gondoltam komolyan. De az akkori asszisztensem, aki szintén ott volt a liftben, és aki tudta akkor már, hogy el akarok válni, amikor beértünk a szobába, egyszer csak jött egy fellapozott telefonkönyvvel, és azt mondta, itt a Büchler Róbert telefonszáma, most felhívjuk. Felhívtuk, először nem akartam, de rábeszélte. Fölhívtuk, és akkor megbeszéltünk egy randevút a Váci utcai eszpresszóba. És még azt is megmondta, hogy aktatáska lesz a hóna alatt, onnan ismerem meg. Tényleg ott találkoztunk, beszélgettünk. Akkor mondta, hogy szeretne velem még egyszer találkozni. Mondtam, viszontlátásra, részemről a dolog befejezve! Megtudtam tőle, hogy felesége

van, gyerekei vannak. Nekem nem volt célom az, hogy szétrobbantsak egy házasságot. Azt mondta, találkozzunk még egyszer, neki még vannak emlékei Zsuzsáról. Találkoztunk legközelebb, én elvittem a Zsuzsa verseit, ő meg hozott nekem fényképet, ami megmaradt neki Zsuzsáról. Megebédeltünk a 100 éves étteremben, és akkor mondta, hogy nem úgy van, mert ő válni akar. Ne legyenek gátlásaim, ha találkozunk. Mondtam, jó, találkozzunk. Így kezdődött a szerelem, közben ő elvált. Az én válóperem is folyt, utána összeházasodtunk. Nagyon jó házasság lett. Nagyon. Borzasztóan szerettük egymást, jól éltünk együtt. Ma is siratom.

Ő 1922-ben született, szintén Pesten, vallásos családban, édesapja hitközségben dolgozott. Sőt, a férjem egyik rokona egy időben Bécs főrabbija volt. Most pedig ennek a rokonának a fia Bécsben a főrabbi. Egyszer meg voltunk hozzájuk híva Bécsbe, ott voltunk vacsorára.

A férjem fiatalkorában borzasztó szerelmes volt a nővérembe. Belebetegedett, mikor hallotta, hogy meghalt. A férjem holmii között találtam meg ezt a kis füzetet: 1942. Irodalmi Antológia. Van benne egy költő, akit úgy hívnak, hogy Kádár Zsuzsa. És fogalmam se volt, hogy ki az a Kádár Zsuzsa. Elkezdtem olvasni, hogy milyen versek vannak benne. Egyszer csak rájöttem, hogy Kádár Zsuzsa a nővérem.

Fáj és éget a kín, és az ég is sírja a ritmust.
Eldalolom ma neked, rímtelen énekem.
Kinn a szél dudorász, havazó estébe cikázva
Fák csupasz ágain át zúgva a szív panaszát.
Gyászos a téli vidék, a világra szűzi fehéren,
Lágyan, nesztelenül hótakaró nehezül.
S egyre hullik a hó, s az álmos, lágy puha pelyhek
Végtelen éneke száll, s zúgja, hogy itt a halál.
Mondd, ugye más a vidék, hol a nyár tüzes árnyai járnak.
Mondd, ugye más az a táj, hol soha semmi se fáj?
Oh a világ csodaszép, hol a hang és a szín tavaszában
Éljük a drága csodát. Jöjj, te kísérv oda hát.
Itt ez a lét csupa kín, csupa bús buja bánat,
Jöjj, míg képzeleted táncát járja veled.
Jöjj, hát szállj ma velem, a csodás fantázia szárnyán.
Jöjj, már rég odavár lágy mosolyával a nyár!

(Krämer Zsuzsa)

A verset ismertem, és elkezdtem olvasni a verseket, Úristen, ez a Zsuzsa! Ez 1942-ben jelent meg. Egyébként van egy bőrrel bekötött kis könyvem, amit a Zsuzsa kapott a nyolcadik születésnapjára a nagyszüleimtől. Mert akkor már írt verseket. És ez csodálatos módon megmaradt az egész háború alatt, most is itt van.

A férjem vidéken bujkált a háború alatt. Megúsztta a munkaszolgálatot. Nem is volt teljesen egészséges, úgyhogy neki a munkaszolgálat végzetes dolog lett volna. Gyerekkora óta egy kis szívrendellenessége volt. A háború után beiratkozott Pesten az egyetemre, pszichológia szakra. Elvégezte, de abban az időben a pszichológia tiltott dolog volt. Miután nagyon művelt volt, és komoly irodalmi ismeretei voltak, a rádió irodalmi osztályára került mint szerkesztő. Onnan került a

Testnevelési Főiskolára mint pszichológiatanár, és utána már mint a pszichológiai tanszék vezetője dolgozott. Írt egy könyvet is, rengeteg írása jelent meg. Egy időre meghívták a műszaki egyetemre előadásokat tartani. Egy időben nyaranként Debrecenbe mentünk, az ország zeneakadémiai tanárai voltak ott, és azoknak tartott előadásokat a mozgásról, a mozgás pszichológiai oldaláról. Amivel ő egyébként is foglalkozott. Kandidátus volt. A kandidátusi disszertációját is ebből a tárgykörből írta. Nagyon szerették a debreceni tanfolyamait, amiket nyaranként tartott. Aztán mint nyugdíjas is dolgozott időnként. Én is nyugdíjas lettem. Én egyébként végig dolgoztam, de kevesebbet, és jöttünk-mentünk, remekül éltünk.

Az ünnepeket kevésbé tartottuk. Megvolt a mi körünk, ha ünnep volt, betettünk egy kazettát, amin kántor énekelte a megfelelő dallamot, és azt hallgattuk, és szerettük egymást. Ez egy egészen különleges kapcsolat volt köztünk. Gyertyát gyújtottunk szombatoként. Ő imádta a héber dallamokat, a templomi imákat. Még most is van egy csomó kazetta itthon, amit vettünk a világ minden részében, amerre csak jártunk, ahol lehetett kapni, meg lemezek, azokat rengeteget hallgatta. Nagyon kevés emberrel barátkoztunk. Itt volt az ő első házasságából született két gyereke, a fia, aki egy darabig velünk élt, aztán gyakran összejöttünk. A lányával is gyakran találkoztunk, aztán jöttek az unokák.

Két testvére volt a férjemnek, az öccse már nem él. A másik, a húga igen, ők kint éltek Nyugat-Németországban. De azért minden évben találkoztunk, mert kiutaztunk hozzájuk. Az öccse, Büchler Ottó újságíró volt kint, Düsseldorfban. Volt egy havi irodalmi folyóirata is. A húga, pedig ott ment férjhez. Férjhez ment, és van egy lánya.

Soha nem voltam még Izraelben, nagyon szeretnék elmenni, de sajnós az a helyzet, hogy én elég beteg vagyok, szóval nem tudok. Különben elmentem volna legalább egy társas útra, de sajnós nem megy a dolog. Régebben meg nagyon drága volt, és azért annyi pénzünk nem volt. Borzasztóan sajnálom, hogy Izrael folyamatosan háborúzik, mert elég baja volt a zsidóságnak mindenhol a világon. Most már jó lenne, ha békében tudnának élni, de sajnós mindig valami van, ami elrontja az ottani hangulatot.

A rendszerváltás tulajdonképpen nem volt nagy jelentőségű dolog. Nagyon izgultunk azért, hogy minden simán menjen. Ne legyen lövöldözés, simán át tudjunk sétálni. Én örültem neki, mert egy csomó mindent utáltam. Nagyon beleláttam mint híradós, hogy mennek a dolgok. De végül is velem senkinek nem volt baja, nekem nem volt rossz dolgom, én kaptam annyi kitüntetést, amennyit ember csak kaphat. Megbecsültek, rendes fizetésem is volt.

Előtte is dolgoztam és ma is dolgozom. Jelenleg archiválom a Híradókat a kezdetektől. Ez abból áll, hogy minden, a Híradóban bemutatott esemény képanyagáról leírom, hogy ki látható, mi látható a képen, miről szól, politikai esemény, külföldi riport vagy kulturális riport. 1957 végétől kezdtem, most tartok 1965 szeptemberénél. Mi folyamatosan tanultuk, hogyan kell a Híradót készíteni, vágni, kitaláltuk, hogy mi legyen benne egy eseményből, és hogy legyen elkészítve. 1965-ben már egészen rutinszerűen ment minden, szabályosak voltak a riportok.

Régebben még filmet vágunk, ma már videoszalagot montíroznak. Akkoriban sokkal több kulturális riport volt a Híradóban, szinte minden adásban volt valami kulturális esemény, például színházi előzetes. Ma elég kevés kultúra van, úgy gondolják, hogy ez nem Híradó-téma. Lehet, hogy igazuk van. Akkoriban a külpolitikai hírekkel kezdődött a Híradó, utána jött a belpolitika. Ma ez fordítva van.

